

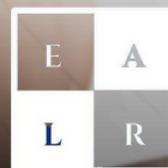
7TH EDITION
2023/2024

ELSA AZERBAIJAN LAW REVIEW

elsa

The European Law Students' Association

AZERBAIJAN



ELSA AZERBAIJAN
LAW REVIEW

ELSA HAQQINDA

Avropa Hüquqşünas Tələbələri Assosiasiyası, ELSA, hüquq tələbələri və gənc hüquqşünaslardan ibarət və onlar tərəfindən idarə olunan beynəlxalq, müstəqil, qeyri-siyasi və qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Təşkilat 1981-ci ildə Avstriya, Macarıstan, Polşa və Qərbi Almaniyadan olan hüquq tələbələri tərəfindən yaradılmışdır. ELSA bu gün dünyanın ən böyük müstəqil hüquq tələbələri birliyidir və 43 ölkədə fəaliyyət göstərir.

ELSA üzvləri xarici ölkələrin hüquq sistemləri və təcrübələri ilə maraqlanan şəxslərdir. Onlar təşkilat tərəfindən təşkil olunan seminarlar, konfranslar, hüquq məktəbləri, səhnələşdirilmiş məhkəmə müsabiqələri, akademik müsabiqələr, hüquqi yazı, hüquqi araşdırma üzrə layihələr və tələbə təcrübə mübadilə proqramları kimi fəaliyyətlər vasitəsilə daha çox biliklər və hüquqi təcrübə əldə edirlər.

ELSA bir sıra beynəlxalq qurumlarda xüsusi statusa malikdir. Belə ki, 2000-ci ildə ELSA-ya Avropa Şurasında iştirakçı statusu verilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının UN ECOSOC, UNCITRAL, UNESCO & WIPO kimi qurumlarında isə ELSA konsultativ statusa malikdir.

ELSA-nın məqsədi Avropanın müxtəlif ölkələrindən olan hüquq tələbələri və gənc hüquqşünasları eyni təşkilatda birləşdirməklə onlar arasında mənəvi-əxlaqi inteqrasiyaya, elmi biliklərin paylaşılmasına nail olmaq, onları sosial məsuliyyətə təşviq etməkdir.

ELSA-nın şüarı:

"İnsan ləyaqətinə və mədəni müxtəlifliklərə hörmətin mövcud olduğu ədalətli bir dünya".

2010-cu ildən etibarən ELSA Azərbaycan ELSA Beynəlxalqda təmsil olunan 43 ölkədən biridir.

ABOUT ELSA

The European Law Students' Association, ELSA, is an international, independent, non-political and non-for-profit organisation comprised of and run by and for law students and young lawyers. Founded in 1981 by law students from Austria, Hungary, Poland, and West Germany. ELSA is today the world's largest independent law students' association. ELSA is present in 43 countries.

ELSA's members are internationally minded individuals who have an interest in foreign legal systems and practices. Through our activities, such as seminars, conferences, law schools, moot court competitions, academic competitions, legal writing, legal research, and the Student Trainee Exchange Programme, our members acquire a broader cultural understanding and legal expertise.

ELSA has gained a special status with several international institutions. In 2000, ELSA was granted Participatory Status with the Council of Europe. ELSA has Consultative Status with several United Nations bodies: UN ECOSOC, UNCITRAL, UNESCO & WIPO.

Our Purpose:

To contribute to legal education, foster mutual understanding, and promote social responsibility of law students and young lawyers.

Our Vision:

"A just world in which there is respect for human dignity and cultural diversity".

Since 2010, ELSA Azerbaijan has been one of 43 National Groups that integrate ELSA International.

ELSA AZƏRBAYCAN HÜQUQ JURNALI

ELSA Azərbaycan Hüquq Jurnalı Avropa Hüquqsünas Tələbələr Assosiasiyası (ELSA) Azərbaycan tərəfindən elektron formada nəşr olunan, illik, hüquq tələbələri tərəfindən redaktə edilən və rəydən keçən hüquq jurnalıdır. Jurnal 2015-ci ildə yaradılıb və onun ilk buraxılışı 2016-cı ildə nəşr olunub.

ELSA Azərbaycan Hüquq Jurnalının məqsədi hüquq tələbələri və gənc hüquqsünasların hüquqi yazı və araşdırma bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onların qabaqcıl hüquqi düşüncələrini cəmiyyətə çatdırmaq, həmçinin oxucularına aktual mövzularda hazırlanmış kontent təqdim etməklə elmi fikrin formalaşması və inkişafına öz töhfəsini verməkdir.

Jurnal həmçinin, hüquq tələbələrini hüquqi ədəbiyyat oxumağa və məqalələr yazmağa həvəsləndirməyi hədəfləyir.

Dünyanın hər yerindən tələbələr (bakalavr, magistr və ya doktorant), hüquqsünaslar və müəllimlər öz məqalələrini dərc olunması üçün ELSA Azərbaycan Hüquq Jurnalına göndərə bilərlər.

ELSA AZERBAIJAN LAW REVIEW

The ELSA Azerbaijan Law Review is an annual, student-edited, and peer-reviewed law journal published by the European Law Students' Association (ELSA) Azerbaijan. The journal was established in 2015 and its first edition was published in 2016.

The mission of the Law Review is to create a forum for the analysis and discussion of contemporary legal issues by serving as an avenue for the network to publish its academic work. It aims to provide law students and young lawyers, as well as the wider legal profession, with a source of critical commentary that is outside the scope of the typical legal curriculum.

Law Review also targets to motivate law students to read academic literature and write academic articles, to provide them with appropriate information related to highly important and topical discussions taking place in civil society, and to deliver young lawyers and students' articles to society.

Students (LL.B, LL.M, or Ph.D.), professors, scholars, and practitioners from all over the world are welcome to send their articles to ELSA Azerbaijan Law Review.

Editorial Board

Editor-in-Chief

Nurlan Dadashov

Vice president in charge of Academic Activities at
ELSA Azerbaijan 2023/2024

Academic Reviewers

(in alphabetical order)

Farhad Mehdiyev

*Member of Mediation Council and Specialization
Commission in Republic of Azerbaijan, Ph.d in Law and
Adjunct Lecturer at Baku State University*

Kamalia Mehtiyeva

*Founder and President of Azerbaijan Arbitration
Association, Professor of Law at the university of
Paris-est Creteil , member of ICC International
Court of Arbitration*

Leyla Sadikhova

*Legal Sustainability Senior Manager at PwC
Azerbaijan, Adjunct Lecturer at Baku State
University*

Article Editors

Khalig Abbasli
Zubeyir Bagirzada

Interview Editors

Tunzala Mustafazada
Ilham Hasanov
Zahra Sadikhova

Technical Editors

Tarif Huseynov
Murad Askarov
Fazil Valizada

Design Editor

Sabina Latifli

All rights reserved. No part of the material protected by this copyright notice may be reproduced, utilised in any form or by any means electronic or mechanical, including photocopying, recording or storing in a retrieval system or transmitted in any form or by any means without the prior permission of the Vice President in charge of Academic Activities of ELSA Azerbaijan. The views expressed by the authors are their own and do not necessarily reflect those of the publishers.

Copyright © The European Law Students' Association Azerbaijan and the authors, 2024

Redaksiya



Nurlan Dadaşov

*2023/2024-cü illər
fəaliyyət dövrü üzrə
ELSA Azərbaycan
Hüquq Jurnalının Baş
redaktoru və ELSA
Azərbaycanın
akademik fəaliyyətlər
üzrə vitse- prezidenti*

Hörmətli oxucular,

ELSA Azərbaycan Hüquq Jurnalının 7-ci buraxılışını sizə böyük məmnuniyyətlə təqdim edirəm.

ELSA Azərbaycan 2023/2024-cü il fəaliyyət dövründə ELSA Azərbaycan Hüquq Jurnalının 7-ci buraxılışına məqalə qəbulunu açıq elan etmişdir. Ötən illərdə olduğu kimi bu il də jurnal böyük maraqla qarşılanmış və yazıçılar tərəfindən jurnala müxtəlif hüquqi mövzularda məqalələr göndərilmişdir. Məqalələr rəhbərlik etdiyim redaksiya heyəti və elmi rəyçilər tərəfindən qiymətləndirilmiş, akademik mühitə töfhə verən ən yaxşı dörd məqalənin dərci məqbul bilinmişdir.

Bu buraxılışda həmçinin, Azərbaycandan və dünyanın müxtəlif ölkələrində təhsil alan və işləyən, o cümlədən müxtəlif hüquq sahələrində ixtisaslaşmış olan peşəkar hüquqşünaslarla müsahibələr yer alır. Dəvətimizi qəbul edib öz təcrübəsini oxucularımızla bölüşən bütün müsahiblərimizə təşəkkür edirəm.

Hər buraxılışda olduğu kimi bu buraxılışda da ELSA Azərbaycan Hüquq Jurnalı Redaksiya Heyətinin dəstəyi olmadan hazırlana bilməzdi. Bütün Redaksiya Heyəti üzvlərinə jurnala verdikləri töhfələrə görə səmimi-qəlbədən təşəkkür edirəm.

Bütün Redaksiya Heyəti üzvləri və ELSA Azərbaycan Milli İdarə Heyəti adından isə jurnalın akademik rəyçilərinə dərin minnətdarlığımızı bildirirəm. Məqalələrə rəy verilməsi və seçilməsi prosesini həyata keçirməklə, onların bu buraxılışın akademik keyfiyyətinin yüksəldilməsində çox böyük rolu olmuşdur.

Ümid edirik ki, ELSA Azərbaycan Hüquq Jurnalının bu buraxılışında seçilmiş mövzularda yazılmış məqalələr oxucularımızın hüquqi savadlılığını daha çox artıracaq və onu oxumaqdan zövq alacaqsınız.

ELSA-nın “İnsan ləyaqətinə və mədəni müxtəlifliyə hörmətin mövcud olduğu ədalətli bir dünya” şüarı ilə estafeti növbəti Redaksiya Heyətlərinə ötürərək, onlara və növbəti buraxılışın müəlliflərinə uğurlar arzulayıram.

Ən xoş arzularla,

Nurlan Dadaşov.

Editorial



Nurlan Dadashov

*Editor-in-Chief of
ELSA Azerbaijan Law
Review and Vice
President in charge of
Academic Activities of
ELSA Azerbaijan
2023/2024*

Dear readers,

It is with great pleasure that I present to you the 7th issue of the ELSA Azerbaijan Law Review.

ELSA Azerbaijan has announced the acceptance of articles for the 7th edition of the ELSA Azerbaijan Law Journal in the 2023/2024 activity period. As in previous years, great interest was shown in the journal this year and writers sent articles on various legal topics to the journal. The articles were evaluated by the editorial board and scientific reviewers, and the best four articles contributing to the academic environment were accepted for publication.

This edition also includes interviews with professional lawyers from Azerbaijan and working in different countries of the world, as well as specialized in various legal fields. I would like to thank all our interviewees who accepted our invitation and shared their experience with our readers.

As with every publication, the ELSA Azerbaijan Law Review would not be realised without the support of certain individuals. First and foremost, I would like to sincerely thank the whole Editorial Board for their dedication and hard work. They were invaluable in carrying out the publication of this edition of the ELSA Azerbaijan Law Review.

On behalf of the whole Editorial Board and ELSA Azerbaijan, we would like to express our gratitude to our Academic Reviewers. By undertaking the review and selection process of the articles, their academic contribution helped ensure the high academic quality of the publication.

We hope that the articles written on selected topics in this issue of ELSA Azerbaijan Law Journal will increase the legal knowledge of our readers and you will enjoy reading it.

I wish the greatest of success to the Editorial Boards and authors of the future as we pass the baton, bolstered in our commitment to the vision of ELSA: “A just world which there is respect for human dignity and cultural diversity”.

Best wishes,

Nurlan Dadashov

Table of Contents

Articles

- 10** “Problems of determination of milder punishment than the minimum limit of sanction of norm and proposals”
- 26** “Cinayətkarlıqla Mübarizədə Təhlükəsiz Şəhərlər: Məkan Arxitekturasının Cinayətlərin Aradan Qaldırılmasında Rolu”
- 39** “Məhkumluğun ödənilməsi institutu: məhkumluq qeydinə ehtiyac varmı?”
- 51** COVID-19 kontekstində məcburi peyvəndləmənin hüquqi aspektləri: məcburi “kөнüllүк” yoxsa?

Interviews

- 61** Interview with Nurlan Babayev - Anti-Money Laundering
- 64** Interview with Shalala Valiyeva - International Trade Law and Law education in USA
- 70** Interview with Nargiz Kazimova - Intellectual Property Law and AI

PROBLEMS OF DETERMINATION OF Milder PUNISHMENT THAN THE MINIMUM LIMIT OF SANCTION OF NORM AND PROPOSALS

Siyavush Baghirov

LL.B. c. in Jurisprudence

Baku State University

siyavush.bagirov.mehdi@bsu.edu.az

Abstract:

The article analyzes the institution of determination of milder punishment than minimum limit of sanctions envisaged in the norm, which is widely applied in the practice and contains serious legal gaps in Azerbaijani criminal legislation. In addition to explaining the interaction between the proportionality principle in the application of the punishment and grounds for determination of a milder punishment in the appropriate cases, the terminological expressions reflected in the relevant articles of the statute were interpreted grammatically. Cases of mitigating punishment, consideration of these cases one-by-one and cumulatively, and the application of differentiation of criminal liability have not been out of the research. In addition, a comparative analysis of criminal statutes of post-Soviet countries is included.

Keywords: *milder punishment, lenient punishment, mitigating circumstances, court practice, exclusionary circumstances, additional punishment, principle of equality*

Introduction.

Criminal law combines a number of institutions related to crimes and punishments. However, among them, “determination of milder punishment than minimum limit of sanction” stands out for its special sensitivity. This reality is not in vain, because in most cases, the punishments for crimes are set within the sanction limits of the relevant norm, and the

determination of a milder punishment, in a way, reflects the legislator’s “inability” to formulate an ideal sanction in the face of the infinite diversity of relation. The proximity to each other of the norms of milder punishment in the criminal statutes of different countries, which will be discussed in the next parts, is related to the common root that we mentioned previously. The analysis of the norms indicates that milder punishment than minimum, in a philosophical sense – *in the legal sense, this issue is disputable*[1] – is in a case of legal competition of norms with the mitigating circumstances. This competition manifests itself in the evaluation of circumstances related to criminal case. Because according to Article 62 of the Criminal Statute of the Republic of Azerbaijan (*hereinafter* – CrCA), it is not the obligation of court, but the right to determine a milder sentence and additionally, such exclusion can include the mitigating circumstances, regulated by 59th article of CrCA, both one-by-one and cumulatively[2]. Therefore, taking into account the requirements of art.62.1, any circumstance in the list of mitigation can be considered as exclusionary matter. There are no obstacles for the court to evaluate that clause as a basis for just mitigating or exclusionary, except for the minimum and maximums of each punishment reflected in the General Part of CrCA. The absence of such obstacles indicates a certain (*in a legal sense, too*) state of competition of norms. For example, a question arises: If there are several non-exclusionary circumstances in any criminal case, does a judge have the right to combine them as exclusion and to apply art.62? According to the position of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, it is possible[3]. However, we are against this and will explain in the next parts of our research.

[1] The authors are of the opinion that there is no competition between the norms that regulate milder punishment than minimum, and mitigating circumstances because of non-existence of *lex specialis*. According to them the first one is not special norm, it is exclusionary. For details: Черненко Т.Г., Михайленко И.В. «Конкуренция нормы назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление, с другими нормами, содержащими правила назначения наказания». Научный вестник Омской академии МВД России, №2(45), 2012, сс.33-36; Жумаев А.С. «Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено законом за данное преступление (ст. 64 УК)». Актуальные проблемы Российского права, №1(2007), сс.452-455.

[2] Criminal Statute of the Republic of Azerbaijan. URL: <https://e-qanun.az/framework/46947> (1/a 03.08.2024).

[3] The Resolution of the Plenum of Supreme Court of the Republic of Azerbaijan On judicial practice of determination of criminal punishments (amended, 25.06.2003), §8.

In art.62 of the CrCA, the absence of a limit to determine milder punishment leads to appeal to minimums of each punishment in the General Part. Theoretically, courts can determine milder ones than minimum limit of any sanction in exclusionary cases. Therefore, new questions appear – for instance, from year to year in the Special part of CrCA the limits of a number of sanctions for certain crimes, rightly or wrongly, are increased. In such a case, the difference between the sanction of the norm and general minimum declared in the General Part increases, and according to the authors, it is this inconsistency that prompts the judges to set a milder sentence. A sufficiently higher below limit of concrete sanction in the Special Part also results in the application of such a right[4].

One of the exclusionary cases reflected in the art.62 of CrCA in relation to organized criminal groups, causes numerous questions related to judicial qualification of relevant issues. Also, there is no any ratio between the application of art.62 and the categories of crimes in the CrCA. Fortunately, there is a proposal for the last one in the Russian literature (the legislative acts of Russia and Azerbaijan are so similar)[5]. However, the rational proposal needs to be reflected in the law. In addition, the statute does not prohibit the application of this article to which crimes. In our opinion, this issue should not be left out of the attention of scientific research.

In Azerbaijani literature, we witness relatively little attention is paid to application of such an institute. In some common-scientific works, only the text of art.62 is explained[6], although the norm(s) are criticized for some of them, concrete solutions are not indicated[7], and in some of them, the given proposal causes additional questions[8].

The improvement of art.62 of CrCA is also important for the principle of equality. Thus, with reference to art.25 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan[9] and art.6 of the CrCA, persons committed crimes are equal before the law. This equality is also closely related to the principle of justice and requires objectivity in both legislation and judicial practice. The legal gap in the art.62 result discrimination in a number of cases and position of judges in various court cases is surprising. Increasing formality and reducing judicial discretion is also necessary from an anti-corruption point of view[10], because the ruling Romano-Germanic legal system over Azerbaijani legislation demands this.

Historic-philosophical approach.

Looking back at the evolution of civilization over time, punishment serves as a reaction to concrete violation. Even in the days before the existence the state and the law, certain actions that are categorized as ‘punishment’ were taken when there was a breach of intra-tribal discipline. The roots of the appropriate measure and the milder measure in respect to the violation, deriving from this fact itself, go back to those periods because *violation* and the *response to it* predate the law.

[4] **Непомнящая Т.В.** «Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено законом за данное преступление». Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий, N4(20), (сс.99-104). С.102.

[5] **Бавсун М.В.** “Судебное усмотрение при назначении наказания и проблемы его ограничения в УК РФ”. Журнал российского права (Правосудие и судебная практика), N9 (2007), (сс.104-109). С.108.

[6] **Səməndərov F.Y.** “Cinayət hüququ:Ümumi hissə”. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2021, 724s. Səh.498; **Babayeva S.M.** “Cinayət hüququ:Ümumi hissə”. Bakı, Elm və Təhsil, 2018, 551s. Səh.454.

[7] **Vəliyev S.Ə.** “Cinayət hüququnda cəza və cəza təyin etmə”. Bakı, Elm, 2004, 408s. Səh.270-280; **Xəlilov Y.** “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 62-ci maddəsinin tətbiqinə dair nəzəri və təcrübi problemlər”. Qanun, 01(165), 2008, ss.73-81.

[8] **Səmədova Ş.T.** “Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ: Müasir dövrdə inkişaf perspektivləri”. Cinayət hüququnun aktual problemləri. Bakı, Mütərcim, 2022, (ss.5-21).

[9] Constitution of the Republic of Azerbaijan. URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (l/a 03.08.2024).

[10] **Самедова Ш.Т.** “Проблемы уголовного права: Классификация преступлений дифференциация уголовной ответственности и построение санкций”. Баку, Ecoprint, 2017, 744с. С.349-350.

Religious texts have also disclosed a particular perspective on the assessment of punishment and the identification of a lenient penalty. For instance, the Jewish scriptures typically prescribed quite harsh penalties. Though God establishes the concept “The person who sins, he shall die” in the Hebrew Bible, this perspective differed from the others in that it emphasized personal responsibility while yet being quite stern[11]. The Hebrew Bible also devotes a great deal of place to the concept of talion[12]. But a less severe penalty was also permitted. Either these cases were directly reflected in the “law” (for example, if a man sexually assaulted an unmarried woman, he had to pay the woman’s father a fine, and if the woman wanted to marry him, he had to marry her[13]); or light punishments (like compensation) were substituted for harsh punishments (like the death sentence) due to rabbis’ differing interpretations of the Tanakh[14]. Particularly in the modern sense, the latter one echoes the determination of a milder punishment than that required in the sanction by statute (the rules established by God in the Tanakh), which in the rabbinic system served to mitigate the strict punishment system[15].

In Christianity, the attitude to the issue is somewhat different. Referring to the New Testament, we can say that the attitude towards crime in the Christian doctrine is not only strict, but also avoids the application of punishment to a certain extent. In the Bible, for some reason, God follows a completely different path from the previous book and instructs his servants to give up the talionic principle, when the enemy hits him on one side, he turns to the other

forgives his sins not 7 times, but 77 times, and endures injustice instead of going to court[16]. Given this approach based on Christianity and the absence of a comprehensive penal system unlike the Jews, various aspects of determination of lighter punishments have become homogenous and underdeveloped. Instead, the Bible tends to give punishment in every situation.

We can examine Islamic punishment from two distinct perspectives: the perspective of the Qur’an and the method used by Islamic scholars in accordance with it. Firstly, the Qur’an takes a middle ground with respect to the Tanakh and Bible. It emphasizes the value of punishment by reflecting it directly in several instances[17] and rejects the Jewish scriptures’ method of absolute sanction. Instead, it forms a fairly straightforward mechanism of repentance on both a secular and divine level. Forgiveness of sinners is one of the deeds which God highly appreciates[18]. Forgiveness here should not be understood as a basis for determining a milder sentence in all cases. In fact, the mentioned verses remind of the reconciliation between the victim and criminal, if we analyze per analogiam, in practice acts as a case of termination of criminal prosecution or mitigation of punishment. However, the Qur’an does not exclude talion completely, it presents it in the name of gisas[19] (revenge), and the reconciliation of the parties plays the mitigative or terminative role[20].

[11] **Angel H.** “The person who sins, he shall die”: Ezekiel and Intergenerational Punishment”. Milin Havivin, (pp.43-51). Pp.43-44, 47.

[12] Hebrew Bible. Exodus, 21:24-25; Leviticus, 24:19-20; Deuteronomy 19:16-21. The demand of the last one is much stricter: “Don’t be sorry, an eye for an eye, a tooth for a tooth...”

[13] Deuteronomy, 22:28-29.

[14] **Kazen T.** “Issues of impurity in early Judaism”. Enskilda Högskolan Stockholm, 2021, 201pages. Pp.34-36.

[15] Wermuth D. “Human rights in Jewish Law: Contemporary juristic and rabbinic conceptions”. U.Pa.J. Int’l L., vol.32:4, (pp.1101-1132). Pp.1102, 1104, 1107.

[16] Bible. Matta, 5:38-42, 18:21-22; Corinthians-1, 6:7.

[17] Qur’an, 2:178, 5:5, 24:2.

[18] 3:159, 7:199, 42:40.

[19] 2:178-179, 5:45.

[20] *Ibid.*

In the researches of Islamic scholars, we find the condition of exceptionality, which is important for determination of a milder punishment. For example, although *gisas* is a norm established by God, according to scholars, examples such as the absence of intent, one of the parties being a non-Muslim, and the unknown parent of the deceased invalidate *gisas*[21]. When the parties to *gisas* are women and men, despite the gender difference, a consensus has been established among scholars on its application[22].

The perspective taken by religious texts can be summed up as follows: there is essentially little distinction between the application of punishment in extraordinary circumstances and determination of punishment under mitigating circumstances. Only in doctrine is it possible to make such a detailed distinction.

The progressive removal of religious influence from legal norms and improvement initiatives has exposed novel methods for evaluating the features of criminals. Specifically, it should be noted that this perspective, which emerged in the XV-XVI centuries, brought the examination of victim-criminal relationships and their social status for individualization of punishment. The statutes formed the concepts of surrender and other forms of mitigating circumstances of punishment based on this vision[23].

The concept of milder punishment than the minimum limit of sanction was reflected in Military-Criminal Codex of Peter the Great («Артикул воинский») adopted in 1715 for the first time.

Upon examining it, I. Mikhaylenko notes that certain aspects are absent, such as the fact that the legislation misrepresents the extent of punishment reduction (1) and that the reasons for mitigation are based on personality rather than objective features (2)[24]. Furthermore, we think it is a drawback that the 1715 Codex applied only to military matters and did not extend to civilians who committed non-military crimes, but given the historical circumstances at hand, we can state that it was the next consideration in the drafting of criminal statutes. The Imperial Criminal Code of 1845 established a comprehensive list of mitigating circumstances[2], and this code was not limited to military status. Referring to Article 141, the court could determine a punishment by justifying mitigating circumstances, provided that the statutory limit is not overlooked. However, since the Code of 1845 was a substantive law, there was a need to regulate procedural issues. The Code of Criminal Procedure, adopted in 1864, established procedural rules, gave courts a number of discretions (to mitigate the punishment, to reduce the punishment by one or two degrees not contradicting to the Code, to switch to the lowest type of punishment according to the case[26], and etc.)[27].

[11] Angel H. "The person who sins, he shall die": Ezekiel and Intergenerational Punishment". Milin Havivin, (pp.43-51). Pp.43-44, 47.

[12] Hebrew Bible. Exodus, 21:24-25; Leviticus, 24:19-20; Deuteronomy 19:16-21. The demand of the last one is much stricter: "Don't be sorry, an eye for an eye, a tooth for a tooth..."

[13] Deuteronomy, 22:28-29.

[14] Kazen T. "Issues of impurity in early Judaism". Enskilda Högskolan Stockholm, 2021, 201pages. Pp.34-36.

[15] Wermuth D. "Human rights in Jewish Law: Contemporary juristic and rabbinic conceptions". U.Pa.J. Int'l L., vol.32:4, (pp.1101-1132). Pp.1102, 1104, 1107.

[16] Bible. Matta, 5:38-42, 18:21-22; Corinthians-1, 6:7.

[17] Qur'an, 2:178, 5:5, 24:2.

[18] 3:159, 7:199, 42:40.

[19] 2:178-179, 5:45.

[20] *Ibid.*

[21] "İslam Fikhi Ansiklopedisi". Ed.Prof.Dr.Vehbe Zuhayli. 10 ciltte, VIII cilt. Zaman, 1994, 512s. Syf.53, 61.

[22] *Ibid.*, syf.57.

[23] Михайленко И.В. "Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено законом за совершение конкретного преступления". Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Томск – 2012, 19с. С.7.

[24] *Ibid.*

[25] *Ibid.*

[26] Устав уголовного судопроизводства Российской империи (20.11.1864). Ст.774.

[27] Фаргиев И.А. "Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление (историко-правовой аспект)". Пробелы в российском законодательстве, 2016(5), (с.34-36). С.34.

Article 775 of the Code of 1864 states that the Minister of Justice had a right to give a motion to His Majesty the Emperor in exclusionary circumstances to request a milder sentence, going beyond the bounds of judicial authority. Exclusion examples included treating the accused with particular regard (1), the accused's involvement in the crime on the basis of a random course of events (2), and other emergency/extraordinary circumstances (3)[28]. We might conclude that the first of these three incidents had lost its importance because it was connected to Emperor's name in accordance with the demands of the moment. Also, the concept and structure of milder punishment provided in the criminal statutes of modern time are different from amnesty of legislative or executive branch. The phrase "... вовлеченного в преступление несчастным для него стечением продукты..."[29] in the second case (sometimes translated as "misfortune", "random events" or "a chain of sudden events") raises difficulties on its own. According to the third requirement, scientists are divided into two groups in the assessment of *extraordinariness*, which will be analyzed in the next parts of the article. In addition, we are surprised by the regulation of such substantive issues in the procedural legislative act.

In general, it can be concluded from the Russian legislation of the XIX century that although the establishment of exclusionary circumstances for the determination of a milder punishment than minimum provided in the sanction brings it closer to the subject of this article and meaning of institute today, however the amnesty mechanism instead of the court takes it away.

1903 Imperial Criminal Code repeated the legal technique of pre-1845 legislation, although envisaged the possibility of milder punishment concept.

In the Decision of the Cassation Department of the All-Russian Central Executive Committee "On the Jurisdiction of Revolutionary Tribunals" (06.10.1918) and the Regulations on the People's Courts of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (*hereinafter* – RSFSR/Soviet Russia; 30.11.1918) it was possible to determine a lenient punishment, but the courts were obliged to explain why they implemented this[30]. Although the root of this difference is the change of power from monarchy to republic, transferring the authority to determine punishments from the supreme executive authority to judiciary was the right step.

After that, Supreme Courts of Soviet Union, Russian Federation and Azerbaijan stand a little bit different position to this matter. They will be analyzed in the next parts of article.

Position of USSR, CIS[31] and Azerbaijan.

This matter is regulated in the art.62 of the CrCA. The basis for determination of milder punishment than minimum of sanction is (art.62.1):

1. Exclusionary circumstances related to motive, purpose of crime, the role of offender in commission of crime, his/her post-crime behavior;
2. Also, circumstances which significantly decrease the gravity of crime;
3. And active cooperation in solving the crime committed by the partner of the crime if it is committed in complicity.

Taking into account the original text, *müstəsna/müstəsna liq* (exclusionary/exclusion) means: 1) deviating from the general rule, out of the ordinary norm, constituting exceptionality; 2) not like others, unlike others, unusual[32]. The words *habelə* (also) and *eləcə də* (as well) confirm that the feature of exclusion contains all three circumstances.

[28] Устав уголовного судопроизводства, *op.cit.*, ст.775.

[29] This case is somehow the same with the mitigating circumstance reflected in art.59.1.1 of the CrCA (original text "...hadisələr in təsadüfi axarı zəminində..."). However, we are in favour of using original russian terms, too because of historical and possible philological review in the future for readers.

[30] Королева З.И. "Исключительные обстоятельства как основание назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление: Понятия, сущность и их виды". Ученые записки Казанского Государственного Университета: Гуманитарные науки. Т.150, кн.5, 2008, (с.201-206). С.201.

[31] CIS in this section refers to both the CIS members and Ukraine.

[32] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672s. Səh.432.

So, the key element of application of art.62 is exclusion/extraordinariness.

Differing from exclusion, **extraordinariness** (in original – *fövqəladəlik*) causes scientific disputes among the authors. For instance, K.Dolgoplov points out that extraordinariness (*экстраординарность*) refers to a circumstance in which there is a deviation from the general rules of sentencing – exclusion – by connecting one of the four requirements of determination of a lenient punishment[33]. The contrary position is by T.Chernenko, as per her statement, the Russian legislator's perspective views these uncommon instances as mitigating circumstances rather than emergency/extraordinary. Furthermore, if we approach these instances with their extraordinary nature, the “individualization” feature of the punishment will not be adequate in the practical application of art.64[34] of Criminal Code of Russian Federation[35].

Our position is against the last one. Because the term extraordinary is somehow the same with the term exclusion in Azerbaijani, Russian and English[36] and at least, there is no difference in the context of criminal law. The mitigating character which T.Chernenko refers is also related to exclusionary circumstances, but philosophically, not the position of legislator. Because of high level of individuality and limitation of exclusionary circumstances in only relevant criminal case, extraordinary character does not contradict art.62 of CrCA or art.64 of Russian Code.

Not to forget that “criminal gravity” (public danger) was one of the material criteria used by soviet and

several post-soviet criminal statutes to give a common definition of crimes[37].

Art.62 of the CrCA states that some cases is possible to decrease significantly such criminal gravity as exclusion. Due to the absence of any clarifying norm related to exclusionary circumstances, a common feature for them is that “they are matters which relevant sanctions are not adequate for the criminal case”[38].

In practice, judges apply art.62 mostly based on issues pertaining to the offender's family or financial circumstances. For example, when the perpetrator commits crimes against property due to a difficult financial situation, judges describe them as exclusionary aspects regarding the motive of the crime. On the other hand, it is also common for a person to have a young child or an elderly parent under their care. The third problem is the inadequate formulation of sanctions in criminal statutes, which results in judges refusing to sentence offenders to harsh penalties for crimes which have no high criminal gravity. Therefore, the judges apply to art.62 again.

With respect to the first two factors, we argue that the existence of hard living conditions and/or individuals needing care cannot be regarded as exceptional, unless there are not other facts to cause such an exclusion. Circumstances pertaining to hard living situations and family status are recognized as mitigating, and art.60 of the CrCA is followed in the sentencing process. Because if we assume that the criminal is 30-45 years old on average, it is quite normal for these cases to exist. Regarding the third aspect, we accept that the legislation is still inadequate related to numerous sanctions.

[33] Долгополов К.А. “Особенности назначения более мягкого наказания чем предусмотрено за данные преступления”. Научно-практический журнал “Государство и право в XXI веке”, №1/2017, (с.26-29). С.29.

[34] This article is almost the same with the art.62 of CrCA.

[35] Черненко Т.Г. “Некоторые вопросы назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление”. Вестник Кузбасского института, N 1 (54), 2023 (с.110-119). С.112; УК РФ 1996. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/ (l/a 05.08.2024).

[36] Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792s. Səh.208. Free Online Legal Dictionary (Featuring Black's Law Dictionary, ed.2). URL: <https://thelawdictionary.org/extraordinary/> (l/a 03.08.2024). Толковый словарь русского языка. Ed. С.И.Ожегов & Н.Ю.Шведова. PDF (2314с.), с.2284. URL: <https://cyberlan.com.ua/wp-content/uploads/2015/07/Tolkovij-slovarj-russkogo-yazika.pdf> (l/a 03.08.2024).

[37] Самедова Ш.Т., *op.cit.*, с.49.

[38] Арчакова А.Р. “Исключительные обстоятельства как основания назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление”. Научно-практический электронный журнал «Аллея Науки», Выпуск №6(57), (1том), Июнь, 2021. С.691; Авдеев В.А. “Правовое регулирование назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление”. Научные ведомости, Серия Философия. Социология. Право, 2011. №2(97): вып.15. С.164.

One of the problems that is frequently brought up in the literature is the inconsistent nature of the sanctions in the special part. Some scholars think that the legislator's mistakes on the formulation of limits of sanctions—that is, their disregard for the crime-punishment proportionality—are what lead judges to frequently apply exclusionary norms like art.62[39]. For instance, until 2007, 64 out of 72 cases (88%) involving passive bribery (art.290 of Russian Code) in Russia were qualified by the court using the exclusionary norm[40]. The reason is again the same – non-effective and excessive limits of sanctions. However, the examination of judicial practice yields additional findings, such as making secondary elements prioritize than main ones of the case. Another example from the court practice is, when applying the exclusionary norm (art.64 of Russian Code), Chelyabinsk District Court takes into account the circumstances arising from the personality of offender in 60%, and in the rest, the circumstances directly related to the offence itself (motive, mens rea, role in the commission of a crime) [41]. That's why additional to improvement of statute, Supreme Court should prepare a 'qualification test' for exclusionary cases in order to achieve the goals of criminal justice.

Active cooperation in solving the crime. As straightforward as it may appear, we are against interpretation of each criminal partner's cooperation in the investigation as justification for implementing art.62 of CrCA. We think the court should consider the following:

- In the case if the accomplice of crime does not assist, the investigation of crime (including participation mechanism etc.) will be excessively harder or even impossible;

- When the accomplice assists, it will be possible to capture offenders who are not directly connected to the crime but have certain connections although have not yet been reported to law enforcement agencies or, even if they have, will be impossible to apprehend;
- In any case, there will be a significant difference between the direct and indirect assistance in that participation mechanism.

Z.I.Koroleva critiques the same basis (active assistance) in art.64 of Russian Code, arguing that it is irrational to restrict the scope of cases involving active assistance in solving crimes only to those involving participation. The author asserts that, even in cases where the active assistance in solving the crime was given by a non-participant or in which the crime discovered as a result of active assistance would not have been committed with participation, the active assistance by the offender in solving the crime does not lose its significance or become less valuable than the assistance given by the participating subject[42]. Our position is slightly different: if there is no partnership and there is active assistance in relation to the detection of a crime in the exclusionary level, then art.62 of CrCA (art.64 of Russian Code) can already be applied on another basis (*circumstances which significantly decrease the gravity of crime*). In our opinion, the active assistance term in the article stems from the environment of that period when the first post-soviet codes were adopted (1990-2000s), the legacy of previous ones and nature of criminal complicity. That is, neither the legislative activism narrows the aid to mere participation relations, nor is there any unreasonableness arising from it. That is, neither the legislator limits active assistance to a partnership relation, nor is there any impropriety arising therefrom.

[39] Ершова К. А. “Соразмерность наказания как способ защиты от посягательства на природные ресурсы”. Виктимология 2020, №3/25 (сс.27-32). С.29; Бавсун М.В., op.cit., сс.104-105; Непомнящая Т.В., op.cit., с.102.

[40] Бавсун М.В., ibid, с.105.

[41] Измалков В.А. “Исключительные случаи назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление”. Ленинградский юридический журнал (Аспирантский вестник). 2009 (сс.186-192). С.191.

[42] Королева З.И., op.cit., с.202.

Back to soviet period, 1922 RSFSR criminal code granted a right to courts even to exempt the offender from liability if exclusionary matters exist (art.51), however like 1926 and 1960 Codes did not clarify what exceptionality meant[43]. The specificity of 1960 Code is that ‘a plea of guilty’ might be interpreted as an exclusion (art.43)[44].

1960 Criminal Code of Azerbaijan SSR, unlike 1927 Code of Az.SSR, included personality of offender to the list of exclusion[45]. The authors comparing 1960 and 1999 Codes, correctly noted that, in assessing exclusionary cases, the identity/personality of the offender cannot be given priority; rather, an exclusion should only be made based on the objective facts of the case, which may or may not be connected to the offender’s identity[46]. A similar example has been examined by us in this research, and we have come to the conclusion that the age, identity, and others like this may be considered as an exclusion if determination of a lenient punishment is in accordance with the purpose of punishment (1), and really formulate extraordinariness (2).

Because of abstract nature, exclusion-norms were generally simply defined in soviet codes. Therefore, the legislator just indicated that exclusion may be a basis of leniency and gave the courts broad discretion to interpret. That’s why such a regulation of the issue frequently caused misuse of power or misunderstanding. Different resolutions of Supreme Court of USSR justify our position:

- Failure to apply the relevant norm by court in relation to P. who embezzled people’s property;
- The concrete facts of the criminal case should be taken into account, not general regulation of gravity of criminal offence by art.37 of 1958 Statute on General Principles of Soviet Criminal Legislation (Prosecutor v. A. and D.);

- Supreme Court numerated cases in the court practice which courts unreasonably determined lenient punishments to the offenders committing crimes repeatedly and/or grave crimes[47].

Such problems exist even after the collapse of USSR. For instance, Sovetskiy District Court of Chelyabinsk determined a lenient punishment in 2006. P., offender who was drunk and had personal enmity with his neighbor, hit him in the building but did not realize the death of victim. After P. sobered up, he understood what happened and called police and ambulance. Court applied art.64 of Russian Code[48].

In the framework of the facts which we know, the actions of P. are infliction of bodily harm causing death (grave crime). Secondly, non-realization of criminal actions for that moment was possible, but not the basis for interpretation as exclusion. Thirdly, there was personal enmity which was the reason of wrongfulness. Last one, calling police and ambulance were mitigating circumstances, not extraordinariness. To our mind, the court misinterpreted art.64.

The Omsk District Court’s archives provide information on another noteworthy case: Even though the husband and wife continued their marriage, there was enmity between them. In order to avoid having any property to divide with him in event of a divorce, the woman planned to have her husband killed, but she prefers to accomplish it via a third party. He first discusses it with his friend Z. Z. disagrees and, seeing the gravity of the situation, sends information to the Omsk Department of Russian Ministry of Internal Affairs. Shortly after, SH. receives a call from the woman, who gives him his costly ring as a deposit for crime. As per the MIA’s operational plan, the “criminal” (SH.) was rewarded with the second ring after he gave the woman the picture of her husband’s corpse.

[43] *Ibid*, c.201.

[44] УК РСФСР 1960r. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_2950/de7a72554cf7d9cf87e1b406373d574452da2e43/ (l/a 09.08.2024).

[45] Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi (1960). URL: <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=243787&cpno=9> (l/a 09.08.2024).

[46] Vəliyev S.Ə. “Cəza təyini etmənin ümumi əsasları”. Bakı, Elm, 2001, 246s. Səh.155-156; Səməndərov F.Y., op.cit., ss.498-499

[47] Фаргиев И.А., op.cit., ss.35-36; Сборник постановлений Пленума и определений Коллегии Верховного Суда СССР (1971-1979). Москва, 1981, с.213.

[48] Измалков В.А., op.cit., с.190.

The woman is prosecuted, and all of this takes place under the close surveillance of the MIA. The Omsk court takes a strange stance: since the actions were under the control by the police, there has been less public danger, therefore it is possible to determine a lenient punishment under art.64 of Russian Code[49].

To our mind, there was no any exclusion in this case although police had been monitoring every action. First of all, how can circumstances not depending on woman's will be interpreted as significantly decrease the gravity of crime? How can a matter which is AGAINST woman's position be qualified a basis for lenient punishment – which is in FAVOR of woman? Secondly, Omsk District Court did not consider material side (crime-punishment proportionality) applying only formal requirements. Similarities happened in Azerbaijan, too. For instance, Military Court of Nakhchivan Autonomous Republic applied art.62 of CrCA to 21 persons in two years (2005-2006). The reason is predicted inadequate sanctions for military crimes[50]. Another case, based on Prosecutor General's Office, an appeal was given from the verdicts of Courts of Grave Crimes of Ganja. A.G. committed crimes reflected in art.126.1 and 126.2.3 (infliction of grave bodily harm) in relation to individuals with whom he had the enmity (like the cases of Sovetskiy and Omsk District Courts)[51]. The offender's statement published publicly indicated that he realized his offence and after the commission of crime that called ambulance[52].

Supreme Court of Russia taken into account misunderstandings adopted a resolution related to determination of punishments on 11.01.2007 (lost its effect after). Accordingly, only positive characteristics of offender cannot be a ground for a lenient punishment than minimum limit of sanction judge should analyze all objective and subjective issues[52]. However, Decision of Presidium of Supreme Court even was of an opinion which having 4 children (2 of them were minor), ineffective condition to bring up them; and misuse of alcohol by victim might formulate such an exclusionary basis[54]. Fortunately, Supreme Court also evaluated the case from the prism of victim both in this and 30.11.1999 decision[55].

Unfortunately, there is nothing new (worry from high level of court discretion etc.) in the next analogical Resolution of Russian Supreme Court[56]. Differing from this and although Supreme Court of Azerbaijan has not adopted a new resolution in this matter, the 25.06.2003 Resolution was significantly changed in 2021. Firstly, Supreme Court left the position defending the determination of a lenient punishment based on the list from the mildest to the strictest one[57], and secondly admitted that there were problems related to the application of art.62[58].

Generally, the CIS legislation being a copy of one another, is based on soviet and Russian statutes. However, numerous amendments related to determination of a milder punishment have been witnessed last years. For instance, determination of such a punishment for terrorism, hijacking and several crimes against state authority (art.205, 205-1, 210 etc.)

[49] Непомнящая Т.В., *op.cit.*, с.101.

[50] Хәлілов У., *op.cit.*, с.80.

[51] Information of Prosecutor General's Office, 14.01.2022. URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/post/4762> (l/a 05.08.2024).

[52] Milli.Az news portal. URL: <https://news.milli.az/society/1011304.html> (l/a 05.08.2024).

[53] Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 11.01.2007 N2 (ред.от 03.12.2013) "О практике назначения Судами Российской Федерации уголовного наказания", §9.

[54] Авдеев В.А., *op.cit.*, с.165.

[55] Ibid.

[56] Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 22.12.2015 N58 (ред.от 29.11.2016) "О практике назначения Судами Российской Федерации уголовного наказания". URL: https://vsrf.ru/Show_pdf.php?Id=10588 (l/a 05.08.2024).

[57] Art.42 of CrCA indicated the list of criminal punishments. Supreme Court and some authors conditionally defended that the punishments were enlisted from the mildest to the strictest, however criminal statute do not give such a feature.

[58] SC Resolution (25.06.2003), *op.cit.*, §8.

is prohibited in **Russian Code**[59]. The similar position is in the criminal statute of **Ukraine**, corruption crimes and crimes having specific danger during hostilities (art.403, 405, 407 etc.) are out of the effect of exclusionary norm. Additionally, Ukrainian Code sets a limit for application of norm, 3.000x of minimum wage or not exceeding ¼ of the minimum of main penalty[60].

In **Moldovan legislation**, individuals under 18 are included exclusionary matters and 18-21 years of a person's fate from the prism of leniency depends on court's position (art.79). The application limit also exists (maximumly 2/3 of minimum limit of sanction)[61]. Although it sounds well, is there a need to regulate this issue under an exclusionary norm? Criminal matters related to minors are defined in the specific section of Criminal Codes. To add, considering minor age as an exclusion without any exception is not correct to our mind.

Surprisingly, mitigating circumstances and basis for a milder punishment are regulated in the same article in Criminal Code of **Kazakhstan** (art.55). In fact, Kazakh legislator gave a formal format to an abovementioned problem we discuss. Secondly, there is a reference to inchoate crimes in art.55.3. Thirdly, offenders (except 14-18 aged criminals) committing sexual crimes against minors are not granted the lenient punishment[62].

Art.72.2 of **Armenian Code** regulates this matter adding plea bargaining clause. However, offender is not released secondary (additional) punishment even in the case of leniency[63].

The most surprising fact we met, is that Kyrgyz Republic is only CIS member whose criminal statute does not contain such a norm. Instead, the mitigating circumstances are improved in the legislation. Like Armenia, plea bargaining institute (art.79) is possible, too[64].

Other states including Belarus, Tajikistan, Azerbaijan, Turkmenistan and Uzbekistan[65] just do nothing to improve analogical articles. There is no any limit to apply the norm by courts.

It is possible to divide the legislation of CIS based on the mentioned criterion:

- First group – no statutory limitations (Belarus, Tajikistan, Azerbaijan, Turkmenistan, Armenia and Uzbekistan), and no regulative norm at all (Kyrgyz Republic);
- Second group – both general (*maximum limit of application*) and specific (*prohibition in concrete crimes*) restrictions (Moldova and Ukraine);
- Third group – only specific restrictions (Russia and Kazakhstan).

Noteworthy to comment, several restrictions are originated from internal problems, i.e. corruption problems in Ukraine, struggle against sexual violence in Kazakhstan etc. For **Azerbaijan**, we think that at least specific restrictions should be applied to art.62 of CrCA. Plea bargaining institute is getting actual and important for both criminal and procedural statutes of Azerbaijan.

[59] УК РФ 1996., op.cit.

[60] УК Украины 2001. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418109 (l/a 05.03.2024).

[61] УК Молдовы 2002. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923 (l/a 05.03.2024).

[62] УК Казахстана 2014. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31575252 (l/a 05.03.2024).

[63] УК Армении 2003. URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=153080> (l/a 05.08.2024).

[64] УК Кыргызской Республики 2021. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36675065 (l/a 05.03.2024).

[65] УК Беларуси 1999. URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> (l/a 05.03.2024), УК Таджикистана 1998. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397325 (l/a 05.03.2024), УК Узбекистана 1994. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30421110 (l/a 05.03.2024),

УК Туркменистана 1997. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31295286 (l/a 05.03.2024).

Statutory gaps and ratio of *lex generalis-lex specialis*.

These are other two main topics to get the sense why art.62 is needed to be improved. We previously mentioned that first group states including Azerbaijan have not prescribed any statutory limitations. Therefore, it is crucial to clarify the existence of legal gap.

First of all, statutory gaps, which means there is nothing to regulate the relevant matter, can be divided into two groups – internal gaps (*intra legem*) and external (*extra legem*). The main difference is that first one serves on any purpose, for instance, legislator's position is that courts should resolve something due to its complexity to define comprehensively in the legal norm. Apart from the first, *extra legem* is a mistake of legislator, serious problem and out of its will[66].

Secondly, art.62 has not been amended since its adoption (1999-2024).

Thirdly and mainly, it is a little bit disputable from the first view to identify the type of such a gap. It can be assumed that this is *intra legem*, because legislator considers that courts are able to resolve the case more objectively and so on. However, we think, it is *extra legem* contrary to the presumption. The reason is that unproportional court decisions[2] in which art.62 is applied show clearly that **it is impossible to provide the principles of equality and justice with a higher level of court discretion. Art.62 might be characterized *intra legem* in**

2000s, however at present it had “transferred” into **extra legem for many years**. According to art.14.0.3 of Constitutional Statute on Normative Legal Acts, if a matter is partly regulated by legislation, it is definitely a statutory gap[68].

Another reason is that regardless of its type, **gaps are gaps**, they should not be a basis for discrimination (subjective) and text of a legal act should not provide the legitimacy of potential abuse of law[69]. That's why, the discretions should not be in a non-concrete manner like art.62. Based on the meaning derived from art.62.1, determination of a lenient punishment is a right, not an obligation. So, if there are exclusionary circumstances, which previously mentioned – limits of sanction do not match the real condition, are courts able to determine a lenient than minimum sanction? Formally, yes. From the prism of justice, of course, not, because it will violate the principle of proportionality. That's why, relevant directive of art.62.1 is needed to be imperated (exp: courts are obliged to determine...).

The second issue is *lex generalis* and *lex specialis*. The ratio of mitigating circumstances (art.59) and exclusionary matters (art.62) is important to differentiate them. Some authors are against to recognize this ratio as general and special norm[70]. In order to answer let's analyze theoretical and formal aspects.

In the legal theory, *lex specialis* is a norm which regulates a relation more specific than a general norm; an *intra* component of a general norm; and unless there is a special norm, the existence of a general is not a reason of the statutory gap[71].

[66] Gözler K., “Hukuka Giriş”. Ekin Yayınları, 2022, 540syf., s.403.

[67] Additions to the examples given in the article: Самедова Ш.Т., op.cit.,cc.293-294.

[68] Constitutional Statute on Normative Legal Acts, 2010. URL: <https://e-qanun.az/framework/21300> (l/a 07.03.2024).

[69] Ibid, art.62-63.

[70] Черненко Т.Г., Михайленко И.В., op.cit., cc.33-36, Жумаев А.С., op.cit., cc.452-455

[71] Gözler K., op.cit., ss.388-389.

According to Supreme Court's Resolution, even there are mitigating circumstances and exclusionary basis for leniency at the same time, courts right to apply art.62 is recognized[72].

Obviously, art.62 regulates appropriate legal relations more widely and deeply, because an exclusion is a specific case. *Imaging, if there are 100 mitigating circumstances and only 1 exceptional basis, court should apply art.62.* Because courts need to evaluate the scale of crime gravity and exclusionary cases significantly decrease such a level than mitigating ones. As a result, Supreme Court indirectly admits that application of *lex generalis* and *lex specialis* at the same time for the same criminal offence is impossible. In conclusion, art.62 is a special norm in relation to art.59 and based on our previous thesis (abovementioned example of 30-45 years old man in the article) and other facts, calculating two or more mitigating circumstances into a basis giving opportunity to apply art.62[73] is inadmissible, from the prism of proportionality (minimum 'harm' of a punishment should be more than 'profits' of a crime[74]; this principle was violated in the aforementioned case of Omsk District Court).

Our draft version of art.62.

Our proposal contains two directions – specific limitation (restriction of application of art.62 to some crimes) and general limitation (maximum limit of application).

In order principles of justice and proportionality, to our mind, several crimes should be out of the application of art.62. They are crimes of maximum gravity (extremely grave crimes), and grave crimes committed with an intention including crimes against peace and security, crimes against state

authority, terrorism and corruption.

For determination of a general limitation, we are in favor of using **numbers divisible of 4 in order to achieve a higher level of differentiation**, because most of the limits of punishment determination in various matters (attempted crime, frustrated crime, repetition (art.60, 63, 65 etc.) are 4-divisible calculation. Taking into account the formal categories of crime in Azer-bajani legislation, there are 3 potential groups possibly in the jurisdiction of art.62 according to our draft: grave crimes committed negligently (7-12 years of imprisonment), crimes of average gravity (less grave) (2-7 years) and crimes of minimum gravity (up to 2 years).

Summing up previous proposals, general limitation will be more correct if it is formulated like this:

- For grave crimes committed negligently, not less than $\frac{3}{4}$ of minimum limit of sanction of main punishment;
- For crimes of average gravity, not less than $\frac{5}{8}$ of minimum sanction;
- For crimes of minimum gravity, not less than $\frac{1}{2}$ of minimum.

Of course, this is not the first proposal to such a norm, for instance M.V.Bavsun is in favor of $\frac{1}{3}$ limit for first and second category crimes and $\frac{1}{4}$ limit for grave ones[75]. Sh.Samedova approaches a little bit different, she supports the idea of 3 years limit without categories[76]. Partly supporting the proposal of M.V.Bavsun, we assert that such a limitation should be differentiated based on categories.

[72] SC Resolution (25.06.2003), op.cit., §5.

[73] Ibid, §8.

[74] Draper J.A. "Punishment, Proportionality, and the Economic Analysis of Crime". Journal of Bentham Studies, vol.11(2009), (pp.1-32). P.7.

[75] Бавсун М.В., op.cit., c.108

[76] Samedova Ş.T., op.cit., s.9

Article 62. Determination of milder punishment prescribed for a crime

62.1. In case of exclusionary circumstances, milder punishment than minimum limit of relevant sanction or lenient type of punishment is determined, or determination of additional punishment is rejected.

62.2. Exclusionary circumstances are:

62.2.1. Circumstances related to motive, purpose of crime, the role of offender in commission of crime, his/her post-crime behavior;

62.2.2. Circumstances significantly decreasing the gravity of crime;

62.2.3. Active cooperation in solving the crime committed by accomplice.

62.3. This article is not applied to crimes of maximum gravity and grave crimes committed intentionally, and crimes against peace and humanity, genocide, warcrimes, terrorism, crimes against state authority.

62.4. Maximum application limit of this article is:

62.4.1. For grave crimes committed negligently, not less than $\frac{3}{4}$ of minimum limit of sanction of main punishment;

62.4.2. For crimes of average gravity, not less than $\frac{5}{8}$ of minimum sanction;

62.4.3. For crimes of minimum gravity, not less than $\frac{1}{2}$ of minimum.

Conclusion.

As a result of our research, it is clear that the institute of determination of lenient punishment than prescribed minimum has deep historic-philosophical roots including legislations, religious books and so on. Then, we clarified the feature of exclusion (exceptionality) is the key element to determine a milder punishment and differs from mitigating circumstances although they have in common. Briefly, art.62 of CrCA is in conflict of norms with art.59.

Additionally, in order not to cause corruptive effects, and to achieve the goal to obtain proportionality, criminal legislation of Azerbaijan is urgently needed

to be amended. We have two options: Nullify art.62 and differentiate the grounds of art.59 deeply (example of Kyrgyz Republic) or apply general and specific statutory limitations and determining boundaries for each category of crime (in details: our proposal).

Also, Supreme Court of Azerbaijan, in our opinion, should leave its position related to 1+1=2 (Σ mitigating circumstances=exclusion). It is preferable if SC defines more accurate and non-abstract lines to apply art.62 effectively. For instance, active cooperation with law enforcement agencies for solving crimes, as a basis, requires more details than simple cooperation (for differentiation: three criteria proposed by us in the article).

Last one, for a far perspective, the adoption of a new code or revising the articles determining punishment limits in various cases systematically will be witnessed by us next 10 years, or even before the expectations.

LITERATURE:

1. Angel H. “ ‘The person who sins, he shall die’: Ezekiel and Intergenerational Punishment”. Milin Havivin, (pp.43-51). Pp.43-44, 47.

2. Арчакова А.Р. “Исключительные обстоятельства как основания назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление”.

Научно-практический электронный журнал «Аллея Науки», Выпуск №6(57), (1том), Июнь, 2021. С.691.

3. Авдеев В.А. “Правовое регулирование назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление”. Научные ведомости, Серия Философия. Социология. Право, 2011. №2(97): вып.15. С.164.

4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792s. Səh.208.

5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672s. Səh.432.

-
6. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi (1960).
URL: <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=243787&rpno=9> (1/a 09.08.2024).
 7. **Babayeva S.M.** “Cinayət hüququ: Ümumi hissə”. Bakı, Elm və Təhsil, 2018, 551s. Səh.454.
 8. **Бавсун М.В.** “Судебное усмотрение при назначении наказания и проблемы его ограничения в УК РФ”. Журнал российского права (Правосудие и судебная практика), N9 (2007), (сс.104-109). С.108.
 9. Bible. Matta, 5:38-42, 18:21-22; Corinthians-1, 6:7.
 10. **Черненко Т.Г., Михайленко И.В.** «Конкуренция нормы о назначении более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление, с другими нормами, содержащими правила назначения наказания». Научный вестник Омской академии МВД России, №2(45), 2012, сс.33-36.
 11. **Черненко Т.Г.** “Некоторые вопросы назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление”. Вестник Кузбасского института, N 1 (54), 2023 (сс.110-119). С.112.
 12. Constitutional Statute on Normative Legal Acts, 2010.
URL: <https://e-qanun.az/framework/21300> (1/a 07.03.2024).
 13. Constitution of the Republic of Azerbaijan.
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (1/a 03.08.2024).
 14. Criminal Statute of the Republic of Azerbaijan.
URL: <https://e-qanun.az/framework/46947> (1/a 03.08.2024).
 15. **Долгополов К.А.** “Особенности назначения более мягкого наказания чем предусмотрено за данные преступления”. Научно-практический журнал “Государство и право в XXI веке”, №1/2017, (сс.26-29). С.29.
 16. **Draper J.A.** “Punishment, Proportionality, and the Economic Analysis of Crime”. Journal of Bentham Studies, vol.11(2009), (pp.1-32). P.7.
 17. **Фаргиев И.А.** “Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление (историко-правовой аспект)”. Пробелы в российском законодательстве, 2016(5), (сс.34-36). С.34.
 18. Free Online Legal Dictionary (Featuring Black’s Law Dictionary, ed.2).
URL: <https://thelawdictionary.org/extraordinary/> (1/a 03.08.2024).
 19. **Gözler K.**, “Hukuka Giriş”. Ekin Yayınları, 2022, 540syf., s.403.
 20. Hebrew Bible. Exodus, 21:24-25; Leviticus, 24:19-20; Deuteronomy, 19:16-21, 22:28-29.
 21. Information of Prosecutor General’s Office, 14.01.2022.
URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/post/4762> (1/a 05.08.2024).
 22. “İslam Fıkhı Ansiklopedisi”. Ed.Prof.Dr.Vehbe Zuhayli. 10 ciltte, VIII cilt. Zaman, 1994, 512s. Syf.53, 61.
 23. **Измалков В.А.** “Исключительные случаи назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление”. Ленинградский юридический журнал (Аспирантский вестник). 2009 (сс.186-192). С.191.
 24. **Kazen T.** “Issues of impurity in early Judaism”. Enskilda Högskolan Stockholm, 2021, 201pages. Pp.34-36.
 25. **Королева З.И.** “Исключительные обстоятельства как основание назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное преступление: Понятие, сущность и их виды”. Ученые записки Казанского Государственного Университета: Гуманитарные науки. Т.150, кн.5, 2008, (сс.201-206). С.201.
 26. Milli.Az news portal.
URL: <https://news.milli.az/society/1011304.html> (1/a 05.08.2024).
-

27. **Михайленко И.В.** “Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено законом за совершение конкретного преступления”. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Томск – 2012, 19с. С.7.
28. **Непомнящая Т.В.** «Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено законом за данное преступление». Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий, N4(20), (сс.99-104). С.102.
29. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 11.01.2007 N2 (ред.от 03.12.2013) “О практике назначения Судами Российской Федерации уголовного наказания”, §9.
30. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 22.12.2015 N58 (ред.от 29.11.2016) “О практике назначения Судами Российской Федерации уголовного наказания”. URL: https://vsrf.ru/Show_pdf.php?Id=10588 (l/a 05.08.2024).
31. Qur'an, 2:178-179, 3:159, 5:5, 5:45, 7:199, 24:2, 42:40.
32. **Самедова Ш.Т.** “Проблемы уголовного права: Классификация преступлений дифференциация уголовной ответственности и построение санкций”. Баку, Eсоrint, 2017, 744с. С.349-350.
33. Сборник постановлений Пленума и определений Коллегий Верховного Суда СССР (1971-1979). Москва, 1981, с.213.
34. **Səmədova Ş.T.** “Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ: Müasir dövrdə inkişaf perspektivləri”. Cinayət hüququnun aktual problemləri. Bakı, Mütərcim, 2022, (ss.5-21).
35. **Səməndərov F.Y.** “Cinayət hüququ:Ümumi hissə”. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2021, 724s. Səh.498.
36. The Resolution of the Plenum of Supreme Court of the Republic of Azerbaijan On judicial practice of determination of criminal punishments (amended, 25.06.2003).
37. Толковый словарь русского языка. Ed. С.И.Ожегов & Н.Ю.Шведова. PDF (2314с.), с.2284.
URL: <https://cyberlan.com.ua/wp-content/uploads/2015/07/Tolkovij-slovarj-russkogo-yazika.pdf> (l/a 03.08.2024).
38. Устав уголовного судопроизводства Российской империи (20.11.1864). Ст.774-775.
39. УК Армении, 2003.
URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=153080> (l/a 05.08.2024).
40. УК Беларуси, 1999.
URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> (l/a 05.03.2024).
41. УК Казахстана, 2014.
URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31575252 (l/a 05.03.2024).
42. УК Кыргызской Республики, 2021.
URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36675065 (l/a 05.03.2024).
43. УК Молдовы, 2002.
URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923 (l/a 05.03.2024).
44. УК РФ, 1996.
URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/ (l/a 05.08.2024).
45. УК РСФСР, 1960г.
URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_2950/de7a72554cf7d9cf87e1b406373d574452da2e43/ (l/a 09.08.2024).
46. УК Таджикистана, 1998.
URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397325 (l/a 05.03.2024).
47. УК Туркменистана, 1997.
URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31295286 (l/a 05.03.2024).
48. УК Украины, 2001.
URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418109 (l/a 05.03.2024).

49. УК Узбекистана, 1994.

URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30421110 (l/a 05.03.2024).

50. **Vəliyev S.Ə.** “Cəza təyin etmənin ümumi əsasları”. Bakı, Elm, 2001, 246s. Səh.155-156.

51. **Vəliyev S.Ə.** “Cinayət hüququnda cəza və cəza təyin etmə”. Bakı, Elm, 2004, 408s. Səh.270-280.

52. **Xəlilov Y.** “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 62-ci maddəsinin tətbiqinə dair nəzəri və təcrübi problemlər”. Qanun, 01(165), 2008, ss.73-81.

53. **Ершова К. А.** “Соразмерность наказания как способ защиты от посягательства на природные ресурсы”. Виктимология 2020, № 3/25 (сс.27-32). С.29.

54. **Жумаев А.С.** «Назначение более мягкого наказания, чем предусмотрено законом за данное преступление (ст. 64 УК)». Актуальные проблемы Российского права, №1(2007), сс.452-455.

“Cinayətkarlıqla Mübarizədə Təhlükəsiz Şəhərlər: Məkan Arxitekturasının Cinayətlərin Aradan Qaldırılmasında Rolu”

Yəhya Abdullalı, Leyla Aslan***

Xülasə.

Cinayətkarlıq bəşəriyyət üçün ən təhlükəli sosial təzahürlərdən olduğuna görə onunla mübarizə cəmiyyət üçün ən önəmli və faydalı fəaliyyətlərdən biri hesab edilməlidir. Cinayətkarlıq bir çox sosial münasibətləri zədələyir, cəmiyyətin kollektiv şüurunu incidir, insanların psixoloji vəziyyətini dəyişir və onların əlində olan bir çox nemətlərdən məhrum olması ilə nəticələnir. Bütün bunlar cəmiyyət daxilində baş verir və nəzərə almaq lazımdır ki, bir insanın mənfəi, cinayət davranışı digər insanlara təsirsiz ötüşmür. İnsanlar bədənin orqanları kimi bir-biri ilə sıx bağlıdır və onlardan birinin zədələnməsi cəmiyyətin sağlamlığına zərər vura bilər.

Cinayətkarlığın özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Belə ki, cinayətkarlıq zamanla dəyişir, inkişaf edir və transformasiya olur. Qədim zamanlarda olan şəraitin bu gündən xeyli geridə olduğu, həmin dövrdə bu gün olduğu kimi ictimai münasibətlərin müxtəlif formaları olmadığı üçün həmin dövrdə törədiləcək cinayətlərin növləri müasir dövrdən çox fərqlənirdi. Deməli, əslində müasir səviyyədə, texnoloji və digər aspektlərdən baş verən inkişaf cinayətkarlığa da təsir edir, onu inkişaf etdirir, yeni formalarının yaranmasına səbəb olur. Necə ki, inkişaf cinayətkarlığın yeni formalarını yaradır, eyni qaydada cinayətkarlıqla mübarizə də bu inkişaf ilə ayaqlaşmağı bacarmalı, müasir forma almalıdır.

Açar sözlər: fürsət, cinayətkarlıq, profilaktika, innovasiya, transformasiya, arxitektura, ağıllı, təhlükəsiz, şəhər.

Ключевые слова: возможность, преступность, профилактика, инновация, трансформация, архитектура, умный, безопасный, город.

Keywords: opportunity, crime, mitigation, innovation, transformation, architecture, smart, safe, city

1. Giriş.

Məlum məsələdir ki, cinayətkarlıqla mübarizə özündə iki faktoru, yəni cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin aradan qaldırılmasını cəmləyir. Cinayətin səbəb və şəraitinin bir-birinə olan nisbəti bədi dildə desək, “ağac”ın “torpağ”a olan nisbəti kimidir. Əgər səbəblər ağacdırsa, şərait həmin ağacın inkişaf etdiyi torpaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, şərait olmadan cinayət olmaz. Cinayətlərin törədilməsinə yardımçı şəraitin qarşısının alınmasında inşaat və infrastruktur arxitekturasının, təhlükəsiz şəhərlərin rolunu öyrənməzdən əvvəl, bütün bunların cinayət davranış mexanizminə olan təsirini araşdırmaq lazımdır ki, bu da özünü “firsət” nəzəriyyəsində tapır.

2. Firsət Nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyyənin əsasında “firsət” anlayışı durur. Belə ki, insanın müəyyən bir davranış göstərməsi üçün buna fürsətin yaranması, şəraitin olması lazımdır (*məsələn, pul nağdlaşdırma terminalında hər hansı bir şəxsin kartını unutduğunu gören insan fürsətdən istifadə edərək, hər hansı bir şəxsin kartını unutduğunu gören insan fürsətdən istifadə edərək, pulları nağdlaşdırma bilər və ya digər formada mənimşəyə bilər*).

* Milli Aviasiya Akademiyasının hüquq məzunu, hal-hazırda Qərbi Kaspi Universitetinin magistr dərəcəsi üzrə hüquq-psixologiyası ixtisasında təhsil alan tələbəsi

** Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının hüquq məzunu, hal-hazırda Qərbi Kaspi Universitetinin magistr dərəcəsi üzrə hüquq-psixologiyası ixtisasında təhsil alan tələbəsi

Əgər insan cinayət törətmək üçün fürsət, şərait tapmazsa cinayəti törətmə ehtimalı çox aşağı olar. Bu da cinayətkarlıqla mexaniki, fiziki mübarizə aparılmasının önəmini göstərir. Beləliklə, bu nəzəriyyənin tərəfdarları cinayətlərlə mübarizə aparmaq üçün **fürsətlərin azaldılması olduğunu bildirir** və bunun üçün tədbirlər planı hazırlayırlar. Bu planlar həm ictimai mühitə, həm də zərərçəkən şəxsə münasibətdə istiqamətlənir.

Cinayət insanlara dərinədən təsir edən və onun mənfi təsirləri uzun müddət, bəlkə də ömür boyu davam edən hadisədir. Hədəf auditoriyası çox geniş olduğundan, demək olar ki, hər kəsi maraqlandıran bu məsələni çox əhatəli şəkildə həll etmək lazımdır. Bir sıra xarici ədəbiyyatlara əsasən bildirmək olar ki, cinayətin baş verməsi üçün **aşağıdakı üç element eyni anda** mövcud olmalı və bir araya gəlməlidir[1]:

- İlk öncə *cinayətkar*, yəni cinayət törətmək potensialına malik insan olmalıdır.
- Mütləq şəkildə cinayətin yönəldiyi bir hədəf, yəni qurban obyekt olmalıdır (*məsələn, şəxs, bina, qurum, əşya və s.*).
- Ən sonda cinayi davranışı həyata keçirmək üçün şərait, uyğun mühit olmalı və insanı davranışından çəkindirəcək maneə olmamalıdır.

Bütün bu sadalanan elementlər cinayi davranış mexanizmini özündə əks etdirir. Cinayətin törədilməsi üçün bu üç elementin zəruriliyi cinayətkarlıqla mübarizənin də bu üç elementin aradan qaldırılmasına yönəlməsini vacib edir.

Demək olar ki, heç bir potensial cinayət törətmək qabiliyyətinə malik olan şəxs aşkar olma riskinin yüksək olduğu cinayət fəaliyyətində iştirak etmək istəmir. Bu da öz növbəsində onların fiziki təhlükəsizlik tədbirlərinin güclü qurulduğu ərazilərdən uzaqlaşması ilə nəticələnə və beləliklə həmin ərazidə cinayətlərin törədilmə riski azala bilər.

Fiziki təhlükəsizlik tədbirləri birbaşa “problemlı” şəxslərə, potensial cinayətkarlara və cinayəti asanlaşdıran fiziki elementlərə yönəlir. Həmin nəzəriyyəyə görə, bu tədbirlər ilk növbədə mülkiyyətə, ikincisi isə fərdlərə qarşı cinayətləri, ümumi formada ifadə edilərsə, ictimai cinayətləri hədəf alır. Nəticədə, cinayəti törətmək çətinləşə, cinayətkarın aşkar edilməsi asanlaşa və cinayətdən əldə edilməsi gözlənilən fayda azala bilər.

Cinayət törətmək istəyən şəxsin cinayət törətmək qabiliyyətinin və istəyinin qarşısının alınması və ya məhdudlaşdırılması bu istiqamətdə əldə edilə biləcək böyük uğur hesab edilir. Burada mühüm məqam cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraiti minimuma endirmək, cinayət törətmək istəyən şəxsin potensialını zəiflətmək və gələcək hədəfin, qurban obyektin təhlükəsizliyini gücləndirməkdir.

Bu nəzəriyyəni izah etmək üçün bir misal göstərmək olar: Belə ki, çoxlu sayda oğurluq cinayətlərinin törədildiyi bir ərazidə aparılan təhlillərdə bu cinayətlərin, demək olar ki, hamısının qaranlıqdan istifadə edərək gecə saatlarında törədildiyi müəyyən edilir. Nəticədə iş yerlərinin yerləşdiyi bu hədəf ərazinin işıqlandırılmasının zəif, girişin asan (*maneələrin zəif hazırlanması*) və ərazidə patrul xidməti heyətinin az olduğu görülür.

Bu problemi aradan qaldırmaq üçün birlik və əməkdaşlıq çərçivəsində müvafiq qurumlarla əlaqə saxlanılır, ətrafdakı infrastrukturunun innovativ və texnoloji vasitələrin tətbiqi və işıqlandırılması kimi zəruri tədbirlər görülür, sahibkarlar təhlükəsiz kilid sistemləri və bəzi əlavə signal-xəbərdarlıq sistemlərindən istifadə edir, həmin ərazidə post-patrul heyətinin intensivliyini artırılır. Qeyd edilən tədbirlərin görülməsi nəticəsində cinayət törətmək istəyən insanlar üçün görünmə, tanınma və aşkar edilmə riski artır.

[1] Ertan Beşe və . AYTEKİN GELERİ, *Suç Önleme Modelleri* (2013) 105.

Yaxalanmaq qorxusu olan cinayət törətmək istəyən insanlar əvvəllər çox qısa müddət ərzində daxil olduğu yerlərdə bəzi maneələri (*məsələn, basarlar, qıfıllar, siqnalizasiya sistemləri və s.*) aşmalı olduqları üçün cinayət törətməyə indi uzun müddət sərf etməli olurlar. Onlar anlayırlar ki, cinayət törətmək üçün sərf olunan vaxt nə qədər çox olarsa, risk də bir o qədər çox ola bilər. Nəticədə, onlar formalaşdırılmış məhdudlaşdırıcı şərait nəticəsində cinayət törətməkdən imtina edə bilər.

Fürlsətlərin aradan qaldırılmasının yönəldiyi əsas hədəf “fürlsətçi cinayətkarlar” hesab edilir[2]. Doğrudur ki, cinayətlərin bəziləri müəyyən peşəkar şəxslər tərəfindən törədilir, lakin cinayətkarlığı peşə hesab edən və çox aşağı faiz təşkil edən bu insanlarla adi üsullarla mübarizə aparmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Onların qarşısını almaq üçün qabaqcıl, innovativ və texnoloji təhlükəsizlik sistemləri və tədbirlərindən istifadə etmək lazımdır. Buna baxmayaraq, bu tip şəxslər azlıq təşkil edir. Buna görə də, əsas məsələ törədilmiş cinayətlərin böyük bir hissəsinə görə məsuliyyət daşıyan “fürlsətçi cinayətkarlar”la mübarizə və onlar tərəfindən cinayətin törədilməsinin qarşısının alınmasıdır. **“Fürlsətçi cinayətkarlar” adlanan bu insanlar iki alt qrupa bölünürlər[3]:**

- **Şərti fürlsətçilər** - normal gündəlik həyatlarını davam etdirən, öz işi, ailəsi olan, cinayət törətmək niyyəti ilə şərait axtarmayan, gündəlik işlərində uyğun fürlsətlə qarşılaşdıqda cinayət törədən insanlardır.
- **Aktiv fürlsətçilər** - gündəlik həyatlarında cinayət törətmək üçün fürlsət axtaran, tapdıqları halda cinayət törədən insanlardır.

Fürlsət nəzəriyyəsi geniş nəzəriyyə olmaqla daxilində qədim zamanlardan formalaşmış fikirləri saxlayır və onun əsasında formalaşır. Bunlara “gündəlik fəaliyyətlər”, “rasional seçim”, “sınmış pəncərə” və “cinayət modeli” nəzəriyyələri aid edilir. “Gündəlik fəaliyyətlər” nəzəriyyəsi daha çox viktimoloji aspektlidir və cinayətə hədəf olma imkanının gündəlik, adət edilmiş fəaliyyətlər ilə əlaqəli olduğunu bildirir (*məsələn, yüngül həyat tərzi və s.*). “Sınmış pəncərə” nəzəriyyəsi cəmiyyətdə cinayəti və cinayət qorxusunu azaltmaq üçün sadəcə cinayətkarlarla mübarizənin və qanunların icrasının kifayət etmədiyini fikrinə əsaslanır. Buna görə cinayəti və cinayət qorxusunu azaltmağın yollarından biri insanlarda narahatlıq yarada biləcək hər cür qüsuru daha qorxulu bir ölçüyə çatmadan aradan qaldırmaqdır. Məsələn, bir binada evin bəzi pəncərələri sındırılıb və uzun müddət təmirsiz qalırsa, digər pəncərələrin də sındırılma ehtimalı güclənir. Nəhayət, “cinayət modeli” nəzəriyyəsinə görə, cinayət hədəfinə və ya qurbanın fəaliyyət sahəsi təcavüzkarın fəaliyyət sahəsi ilə kəsişdikdə baş verir.

2.1. Fürlsət Nəzəriyyəsinin Tətbiqi Aspektləri

Fürlsət nəzəriyyəsi yalnız nəzəri olaraq deyil, həm də praktiki olaraq əhəmiyyətlidir. Bu nəzəriyyənin tətbiq edilməsi üçün bir sıra metodlar mövcuddur ki, bunların sayəsində cinayətin törədilməsinə kömək edən şərait aradan qaldırıla, fürlsət azaldıla bilər. Beləliklə, həmin tədbirlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

1. **Hədəfə çatımın çətinləşdirilməsi.** Bu üsul insanın rasional varlıq olmasından, qazanacağı faydanın çəkəcəyi zəhmətdən artıq olmasını istəməsindən irəli gəlir. Buna görə də hədəfə çatımın texnoloji qurğulardan istifadə etməklə və ya fiziki tədbirlər ilə çətinləşdirilməsinə yönələn tədbirlər görülür.

[2] Ertan Beşə və Aytəkin Gələri (n 1) 106.

[3] Elif Uzun və digərləri, *Suç Önleme Modelleri* (2019) 116-117.

Pul nağdlaşdırma məntəqələrinin xəbərdaredici siqnallar və izləmə kameraları ilə əhatələnməsi, hər hansı yerdə istifadə edilən materialın möhkəmliyinin artırılması, maşınlarda xəbərdaredici səs siqnallarından istifadə edilməsinin məcburi olması, evlərin, qarajların, bütün obyektlərin qapılarının möhkəmləndirilməsi və ya açar sisteminin müasir texnoloji vasitələr ilə zənginləşdirilməsi, binaların giriş qapılarının elektron kilid vasitəsilə şifrələnməsi, binalarda təhlükəsizlik üçün müvafiq mühafizə hazırlığına malik vəzifə daşıyan şəxslərin olması və digərləri bu tədbirlərə aid edilə bilər. Hədəfə çatımın çətinləşdirilməsi zamanı məqsədə gedən yolda maneə mərhələlərin sayının artırılması faydalıdır. Buna misal olaraq, bank kartları ilə ödəniş edən zaman daxil edilməli olan məlumatların sayının artırılması, binalara giriş zamanı orada mühafizənin olması, müəyyən məkanlarda hasarların qurulması, mərkəzlərdə içəri daxil olan zaman dövr edən qapıların qoyulması və s. bu kimi işlər şəxsin hədəfə çatmasını çətinləşdirə və onu cinayət törətmək motivini azalda bilər.

2. *Risqlərin artırılması.* İnsanların hərəkətlərini idarə edən önəmli amillərdən biri risk faktorudur. İstər qeyri-hüquqi, istərsə də faydalı davranışın sərgilənməsində riskin nəzərə alınması gözləniləndir. Riskin böyük olduğu, təhlükəsizlik tədbirlərinin üstün səviyyədə formalaşdırıldığı vəziyyətlərdə, hərəkətlərinin nəzarət altında olduğunu bilən insanın risk edərək qeyri-hüquqi davranış göstərməsi çətinləşə bilər. Risklərin artırılması məqsədlə küçələrin aydınlaşdırılması da önəmli fəaliyyətlərdən biridir. Qaranlıq olan bölgələr insan sağlamlığı, mülkiyyət əleyhinə və bu kimi digər cinayətlərin törədilməsi üçün şərait yarada bilər.

Xarici dövlətlərin təcrübələrinə nəzər saldıqda, küçələrin işıqlandırılmasının cinayət şəraitinin aradan qaldırılmasında önəmli yer tutduğu görünür. Eyni zamanda, sadəcə olaraq işıqlandırmanın düzgün aparılmaması bəzi hallarda gözlənilən nəticəni vermir. Onun quraşdırılması üçün məkan seçilərkən işıqlandırıldıqdan sonra hər tərəfdən görünə bilən yerlər seçilməlidir. Qaranlıq bir məkan işıqlandırılrsa belə, ətrafdan görünmürsə, təcrid edilmiş ərazidədirsə onun faydalılığından söz gedə bilməz. Çünki burada əsas məsələ cinayət törətmək istərən insanların başqa şəxslərdən qorxub, çəkinməsi ilə bağlıdır.

3. *Faydanın, qazancın azaldılması.* Mühüm, qiymətli əşyaların göz önündə saxlanılmaması və az önəm daşıyan əşyaların da qorunması, onları əldə etmək üçün ciddi “zəhmət” çəkən şəxsin motivasiyasını azalda bilər.

4. *Bəhanələrin aradan qaldırılması.* Cinayət və ya inzibati xəta hesab edilməyən, lakin davam edən davranış nəticəsində cinayət və ya inzibati xəta törədilməsi ehtimalı olan hərəkətlərin, xüsusən də bu hərəkətləri edərək irəli sürülən bəhanələrin aradan qaldırılması lazımdır. Əsasən ehtiyatsızlıqdan edilən cinayətlər bəhanələrin irəli sürülməsi səbəbindən baş verir. Meşədə ocağın söndürülməməsi və s. buna misal ola bilər. Bunlardan əlavə məkanların girişində təhlükəli davranışları məhdudlaşdırmaq üçün müəyyən məlumat lövhələri asıla bilər. Bu lövhələrin məqsədi tərbiyəvi xarakter daşıyır və insanların ictimai yerlərdə müəyyən mənfi davranışları göstərməsinə maneə olmaq, utanç hissi yaratmaq, vicdanı “oyatmaq”dır. Buna misal kimi “burada siqaret çəkmək ədəbsizlikdir” kimi ifadələr göstərilə bilər. Bununla əlaqədar Avstraliyada maşın yollarında quraşdırılan “yaxşı dost, dostunun içkili şəkildə maşın sürməsinə yol verməz” yazılı lövhələr xüsusi maraq doğurur.

5. *Təbii nəzarətin həyata keçirilməsi.* Bu əsasən coğrafi şərait ilə əlaqədar olaraq formalaşmış fəaliyyətdir. Əgər bir ərazinin quruluşu “göz oxşayan” haldadırsa, infrastrukturu düzgün qurulubsa, tarixi əhəmiyyətə malikdirsə, orada cinayət törətmə ehtimalı daha az ola bilər. Bu, çox önəmli və diqqət edilməli məsələdir. Buna misal olaraq Bakı şəhərində İçərişəhər ilk baxışdan cinayət sayının az olduğu yer olaraq qəbul edilir. Bir sıra araşdırma aparıldığı zaman da orada cinayət sayının az olduğunu, ümumən, Səbail rayonunun ən az cinayətin törədildiyi rayon olduğu aşkar olur. Bunu dövlət statistika komitəsi tərəfindən hazırlanan statistik məlumatlar sübut edir. Bunun əksinə olaraq infrastruktur zəif olan, dağınıqlar ilə bol olan, qaranlıq, baxımsız ərazilərdə cinayət sayları daha artıq olur. Qeyd edilən metodun əsas məqsədi cinayətdən uzaq tutulması arzu edilən ərazinin təbii qaydasında mümkün qədər “canlı” bir yer halına gətirilməsidir. Unudulmamalıdır ki, bir ərazi həyatın təbii axınında nə qədər “canlı”, gediş-gəliş cəhətdən aktiv və yaşanacaq quruluşa malikdirsə, bir o qədər qorunan və təhlükəsizdir. Təbii müşahidə insanların daha qaranlıq və ya baxımsız, çirkli və ya zibillə dolu olması səbəbindən istifadə etməkdən çəkdiyini yerin təmizlənməsi və istifadə üçün açılması, çəkirdirici və ya dəfədicici maneələrin aradan qaldırılmasını ifadə edir. Bir yerdən, yaxud ərazidən nə qədər çox insan istifadə edərsə, bütün bu insanların hər biri oranı bir o qədər çox nəzarət altında saxlamış olar. Bunun ən tipik nümunəsi kimi qaranlıq, qorxulu və gecələr alkoqoliklərin istifadə etdiyi parkın yaxşı işıqlandırılmasını və insanların ondan istifadə etməsi üçün mühafizəçinin təyin edilməsini göstərmək olar[4].

6. *Rəsmi nəzarətin həyata keçirilməsi.* Polis əməkdaşlarının hərəkəti, insanların davranışları üzərində nəzarəti çəkəndirmə tədbiri kimi önəmli yer tutur. Bu zaman hər bölgədə polis nəfərlərinin bərabər şəkildə bölünməsinə ehtiyac yoxdur. Faydalı şəkildə və düzgün ərazidə yerləşdirilmiş az sayda polisin olması, çoxsaylı polis nəfəri lazım olan ərazilərdə onların sayının artırılması yetərli hesab edilir. Bundan əlavə hər bir polis xidmət müddəti ərzində əldə etdiyi önəmli məlumatlar, diqqət edilməli obyektlər və s. barədə onu əvəz edəcək polis nəfərinə məlumat verməlidir.

Nəzarət tədbirlərinin aparılması yalnız polislər deyil, vətəndaşlar, digər mühafizə və qoruma vəzifəsi daşıyan şəxslər tərəfindən də həyata keçirilə bilər. Nəzarətin qanunlar vasitəsilə də həyata keçirilməsi mümkündür. Almaniyada motosiklet oğurluğunun qarşısını almaq məqsədilə qanunda motosiklet sürənlərin mütləq qoruyucu dəbilqə taxmaları barədə norma nəzərdə tutulmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq motosiklet qaçırdan adamın eyni anda qoruyucu dəbilqə əldə etməsi çətin olduğu üçün 1980-1986-cı illərdə edilən bu tip cinayətlərin sayında xeyli azalma baş vermişdir[5]. Bundan əlavə cinayətlərin səbəb və şəraitini aradan qaldırmaq üçün hüquq mühafizə orqanı əməkdaşlarının işbirliyi içində olması, bu sahədə fəaliyyət göstərməsi qanunun əsas tələblərindən biridir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 221-ci maddəsinə əsasən ibtidai araşdırmanın aparılması zamanı müstəntiq cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halları (*səbəb və şəraiti*) müəyyən etməlidir. Bu halları müəyyən etdikdə müstəntiq zərurət olduqda müvafiq hüquqi və ya vəzifəli şəxsin ünvanına cinayətin törədilməsinə şərait yaradan halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməsi barədə təqdimat göndərir.

[4] Elif Uzun və digərləri (n 3) 121.

[5] Pat Mayhe, Ronald V. Clarke and David Elliott, “Motorcycle Theft, Helmet Legislation” (1989) 18.

Cinayətin törədilməsinə şərait yaradan halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməsi haqqında müstəntiqin təqdimatına baxılması məcburidir və nəticəsi barədə müstəntiqə yazılı məlumat verilməlidir. Həmin məcəllənin 398-ci maddəsinə əsasən apellyasiya instansiyası məhkəməsi apellyasiya şikayətinin və ya apellyasiya protestinin baxışı nəticəsində cinayətin törədilməsinə səbəb və ya şəraiti aşkar etdikdə bununla bağlı xüsusi qərar çıxarmalıdır.

7. *Hücumların məhdudlaşdırılması.* Adı çəkilən metod mümkün hücum ehtimalı olan ərazilərin, məkanların, obyektlərin qorunmasını özündə əks etdirir. Buna misal olaraq ictimai nəqliyyat vasitəsi sürücüsünü sərnəşinlərdən ayıran plastik maneələrin qurulması göstərilə bilər. Bundan əlavə rəqib qrupların olduğu mühitlərdə onların arasında maneələrin yaradılması, mühafizə edilməsi lazımdır (*buna misal olaraq futbol oyunlarını göstərmək olar*).

İngiltərədə nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin dayandırıldığı vaxtdan sonra son bir nəqliyyat vasitəsinin xidmətə çıxması bir qrup insanda baş verə biləcək aqressiyanın aradan qaldırılması üçün istifadə edilir.

Əyləncə mərkəzlərinin eyni bir ərazidə olmasının sayının azaldılması bağlanmış saatından sonra sərxoş insanların sayının azalmasında, bir yerdə qruplaşmamasında önəmli yer tutur. Bundan əlavə maşın sıxlığı olan ərazilərdə dayanacaqların qurulması, maşınların orada saxlanması, hərəkət edən nəqliyyatın azalmasına səbəb olur. Satış mərkəzlərində sıxlığın olması, ödəniş yerlərinin (*kassa*) azlığı talama davranışlarına səbəb ola bilər[6]. Bundan əlavə nəqliyyat vasitələrinin nömrə hissələrinə nəzarət, izləmə vasitələrinin qoyulması maşın qaçırılması cinayətlərinin qarşısının alınması üçün faydalı ola bilər.

8. *Giriş-çıxışın nəzarət altında saxlanması.* Binaların, digər obyektlərin mühafizə altında saxlanması, işə obyektlərinin girişində yoxlanış üçün nəzərdə tutulmuş texnoloji vasitələrin qurulması və ya obyektin girişində qəbul mərkəzlərinin yaradılması və s. lazımdır. Bundan əlavə geyim satışı mərkəzlərində satılan əşyaların üzərində xüsusi xəbərdaredici vasitələrin quraşdırılması talama cinayətlərini azalda bilər.

Beləliklə, qeyd edilən tədbirlərin cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraitin aradan qaldırılmasında böyük rol oynayır. Göründüyü kimi həmin tədbirlərin şəhər arxitekturası ilə sıx bağlılığı vardır ki, bu da öz növbəsində cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraitin aradan qaldırılmasında arxitekturanın təsirindən istifadə edilməsinin əhəmiyyətini göstərir. Bu zaman insanların, təbiətin və digər qurğuların “güc”ündən istifadə edilərək təbii və qeyri-təbii müşahidələr həyata keçirilir, bölgələrin, məkanların xüsusi dizayn edilməsinə diqqət ayrılır. Həmin bu nəzəriyyə cinayətkarlıq və şəhər arxitekturası arasında mühüm yer tutur və elmi ədəbiyyatlarda “CPTED” (*Crime Prevention Through Environmental Design, yəni ətraf mühitin dizaynı yoluyla cinayətin qarşısının alınması*) adı ilə tanınır.

[6] Ronald V. Clarke, *Situational Crime Prevention Successful Case Studies* (2nd edn) 18-19.

3. Cinayətkarlıq və Şəhərsalma Arxitekturası

Əvvəlki fəsillərdən məlum olduğu kimi cinayətkarlığa təsir edən amillərdən biri şəhərin, məkanın inşaat və infrastruktur arxitekturası hesab edilir. Belə ki, evlərin quruluşu, ətraf mühitin təmizliyi, infrastrukturun düzgün quruluşu və s. cinayətlərin törədilməsinə kömək edən şəraiti və müəyyən qədər səbəbi aradan qaldıra bilər. Həmin tədbirlərin cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəblərin aradan qaldırılmasında rolu insanların həyat səviyyəsinin, məmnunluğunun, rahatlığının təmin edilməsində, rifah səviyyəsinin artırılmasında, insanları qıcıqlandıra biləcək faktordan uzaqlaşdırılmasında özünü göstərir. Şəhərlərdə və məkanlarda arxitektura qurularkən orada təhlükəsizlik tədbirləri də yüksək səviyyədə və müasir tərzdə həyata keçirilir ki, nəticədə, orta balans saxlanılır, vətəndaşların həm rahatlığı təmin edilir, həm də cinayətin törədilməsinə kömək edən şərait təhlükəsizlik tədbirləri ilə aradan qaldırılır.

Şərh edilən nəzəriyyənin tərəfdarları iddia edir ki, iqlim və coğrafi məkan da cinayətlərin törədilməsində önəmli rol oynayır. Belə ki, iqlim, külək, temperatur, torpaq xüsusiyyətləri kimi amillər insanların davranışlarına, xarakterinə təsir edir. Bundan əlavə isti və rütubətli yerdə cinayətin çoxluğu, soyuq yerlərdə azlığının müşahidə olunması barədə araşdırmalar da vardır. Ona görə də cinayət davranışını araşdırarkən bu amillərin nəzərə alınmasını lazımdır[7].

Əlbəttə, bu nəzəriyyədən onların qeyd etdikləri formada istifadə edilməsi çətinlik yaradır, çünki havanın temperaturunu nizamlamaq insanların səlahiyyətində olan bir davranış deyildir. Buna baxmayaraq mövcud ərazidə havanın təmizliyini təmin etmək insanların üzərində olan başlıca öhdəliklərdəndir.

Doğrudur ki, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq üçün bir çox elmlərin nailiyyətlərindən istifadə edilməlidir. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə yolunda nəqliyyat vasitələrinin daha az karbon qazı (CO₂) yaymalarının məhdudlaşdırılması, elektron nəqliyyat vasitələrindən istifadənin artırılması, bərpa olunan enerjiyə keçidin təmin edilməsi və s. aiddir. Bütün bunlar geniş maliyyə dəstəyi tələb edir, buna baxmayaraq iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində və bu mövzu çərçivəsində diqqət etmək istədiyimiz əsas məsələ ağacların, meşələrin sayının artırılmasıdır. Bu fəaliyyətə digərlərinə nisbətən daha az maliyyə dəstəyi lazımdır.

Bütün şəhər və bölgələrdən meşə sahələrinin sayının artırılması (*qeyd edək ki, meşə sahələri salınarkən, müəyyən kiçik hissələrə bölünməsi, həmin sahələr bir-birinə toxunmayacaq şəkildə maneələrin qoyulması həm gizli fəaliyyətin, bir sıra cinayi davranışın qarşısını ala, həm də yanğın halları ilə operativ mübarizə aparmağa kömək edə bilər*) ekoloji təmizliyə çox faydalı olacaqdır. Bundan əlavə əsas məsələ şəhərdə, mərkəzlərdə, nəqliyyat yollarının kənarında, magistral və ya iki hərəkət hissəsi olan yolların ortadan yol ayrıcında ağacların əkilməsi və xüsusi olaraq bəzədilməsi (*bir sıra Avropa ölkələrində də bu tədbirlər aparılır və şəhərə fərqli gözəllik qatır*) lazımdır. Nəticədə, insanlarda psixoloji olaraq rahatlıq yarana, ətraf mühitin təmizliyi təmin oluna bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, inşaat və infrastruktur arxitekturalar, yəni binaların və digər obyektlərin quruluşu, ətraf-mühit insanların psixologiyasına ciddi şəkildə təsir edə bilər.

[7] Dönmezer Sulhi, *Kriminoloji* (1994) 210-211.

Zənginləşdirilmiş mühitlərdən fərqli olaraq, xaotik mühitlər beyində və sağlamlıqda uzun-müddətli mənfi dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Şəhərlərdə yaşayan insanlar kənd yerlərində yaşayanlardan daha çox psixi sağlamlıq problemlərinə malikdirlər. Eyni şəkildə şəhər mühitində böyüyən insanlar müxtəlif psixotik pozğunluqlara, psixopatiya, bipolyar pozuntu və şizofreniyaya daha çox meyillidirlər. Belə nəticələrin mümkün səbəblərindən biri böyük şəhərlərdə əhalinin sıxlığı, sosial izolyasiya, intensiv və gərgin həyat tərz, psixotrop maddələrdən və alkoqoldan istifadənin geniş yayılması, havanın çirklənməsi, səs kirliliyi və məkan konfigurasiyası kimi çoxsaylı stress faktorlarının yayılmasıdır. Bu cür ekoloji stress amillərinə uzun müddət məruz qalma insanlar üçün ciddi təhlükə ilə nəticələnə bilər[8].

Bu sahədə irəli sürülən ən önəmli nəzəriyyələrdən biri "*sındırılmış pəncərə*" nəzəriyyəsidir. Belə ki, dağıntılar, təmir edilməmiş ərazilər, xarabalıqlar və digər bu kimi ərazilərin cinayətlərin törədilməsi üçün şərait yaradır. Bütün bu ərazilər cinayət törətmək istəyən şəxslər üçün "mərkəz" rolunu oynadığına görə bu tip ərazilərin aşkarlanması və tez bir zamanda bərpa edilməsi çox önəmlidir. ABŞ-da və digər ölkələrdən aparılan bərpaetmə tədbirləri sayəsində cinayətlərin sayında azalma müşahidə edilmişdir. Beləliklə, uzun müddət istifadəsiz qalan obyektlərin yenidən istifadəyə buraxılmasına, təmir edilməsinə və ya dağıdılmasına ehtiyac var.

Evlərin, obyektlərinin tikintisində insanların öz mülkiyyəti üzərində nəzarətin təmin edilməsi, insanlar arasında müsbət və sıx münasibətin yaradılması önəmlidir. Bunu nəzərə alaraq 1942-ci ildə "Car Square Village" adlanan şəhər salınmışdır. Burada sıxlıq az, binaların hündürlüyü aşağı olduğu üçün cinayətlərin sayında və insanlar arasında münasibətdə müsbət nəticələr əldə edilmişdir[9].

Belə ki, hündür binalarda yaşayan insanlarda gərginlik, depressiya və tənhalıq kimi keyfiyyətlər inkişaf etdiyindən, insanlar bir-birindən uzaqlaşır və cinayətlər daha çox belə binalarda törədilir. Çoxmərtəbəli və ya köhnə binalarda cinayətkarların tutulması işinin çətinliyini nəzərə alaraq, bəzi ölkələr həmin binaların sökülməsi və yerində azmərtəbəli və polislərin fəaliyyəti üçün normal şəraiti olan binaların tikilməsi proqramına keçmişlər[10].

Hündür mərtəbəli binalar cinayətin törədilməsində rol oynasa da, hündür mərtəbəli binaların da düzgün qurulması nəticəsində cinayət davranışları üzərində nəzarəti həyata keçirilə bilər. Xarici ədəbiyyata nəzər etdikdə bu tədbirlərin uğurlu həyata keçirilməsi üçün bir neçə önəmli məsələlər diqqətə çatdırılır[11]:

- *Müdafiə edilə bilən sahə* - yaşayış sahəsi "özünümüdafiə", yəni nəzarət edə biləcək şəkildə olmalıdır və sakinlər öz yaşayış bölgələri üzərində maksimum nəzarətə malik olmalıdırlar.
- *Ərazi* - daha güclü sahiblik hissini yaratmaq üçün açıq məkanlar yenidən dizayn edilməlidir. Sakinlər istirahət otaqları və liftlər kimi ictimai yerlərin onlara məxsus olduğunu hiss etməlidirlər.
- *Təbii nəzarət* - nəzarət insanların normal və gündəlik fəaliyyətlərinin təbii bir parçası olmalıdır. Buna misal olaraq, otaqlarda pəncərələrin yerləşdirilməsi zamanı park və oyun meydançalarını izləməyin asanlaşdırılması göstərilə bilər.
- *Rəsmi təşkil edilmiş nəzarət* - müşahidə və izləmə kameraları və digər bu kimi avadanlıqlar nəzarəti təmin edə bilər. Yaşayış yerlərində müşahidə üçün "qonşuluq nəzarəti", "kirayəçi və yaşlı vətəndaşların patrul xidməti" və bu kimi digər tədbirlər həyata keçirilə bilər.

[8] Mimarinin insanlar üzerindeki etkileri <<https://www.kemalarikan.com/mimarinin-insanlar-uzerin-deki-etkileri.html>> (son baxış. Yan.12, 2024)

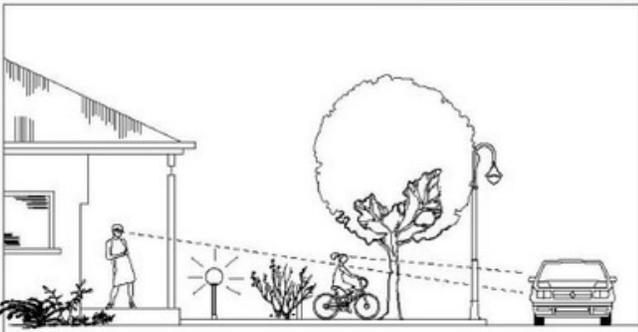
[9] Schneider, R. H. and K. T. "Crime Prevention and Built Environment", Routledge, London and Newyork (2007) 61

[10] Çingiz Feyruz oğlu Mustafayev, *Kriminologiya* (2015) 107-108.

[11] Susan Geason and Paul R. Wilson, *Designing Out Crime - Crime Prevention Through Environmental Design* (Australian Institute Of Criminology 1989) 8-9.

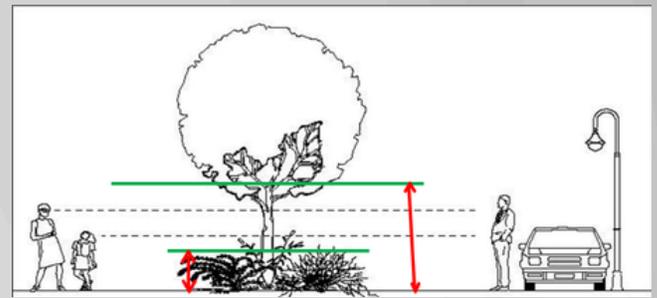
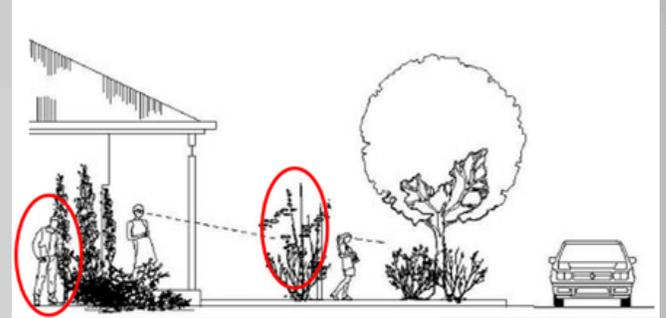
- *Hədəfə çatımın çətinləşdirilməsi* - bina təhlükəsizliyi standartlarının təkmilləşdirilməsi lazımdır. Oğruların qarşısını almaq üçün kilidlər və müasir texnoloji vasitələr ilə maneələr quraşdırılmalıdır. Qapılar, pəncərələr və qonaq otaqları təhlükəsiz, xarici qapıların, qapı çərçivələrinin, qıfılların keyfiyyəti yüksək olmalı, xarici işıqlandırma, siqnalizasiya sistemləri diqqətdən qaçmamalıdır.
- *Girişə nəzarət* - əsassız müdaxilələrin qarşısını almaq üçün real və ya psixoloji maneələrdən istifadə edilməlidir. Həqiqi maneələrə hasarlar daxildir. Psixoloji maneələr bir sıra məlumat lövhələri, çiçək bağçası və s. ilə yaradıla bilər. Bina daxilində döşəmə rənginin dəyişdirilməsi kimi sadə bir tədbir belə psixoloji maneə yarada bilər.

Müəyyən şəhərciklər salınarkən küçələrin işıqlandırılmasına diqqət etmək lazımdır. Küçələrin düzgün işıqlandırılması həm insanların cinayətdən və digər hadisələrdən qorxmasını, həm də gizli cinayətlərin törədilməsini, başqa sözlə, cinayət törətmək istəyən şəxsin çəkinməsinə təmin edə bilər. Burada əsas prinsip odur ki, məkan aydınlatıldıqdan sonra ora hər kəsə görüləcək şəkildə tərtib olunsun.



Ərazidə olan dağınıqların cinayət törədilməsinə şərait yaratdığı yuxarıda qeyd edilmişdi. Həmin amil nəzərə alınaraq kollar, ağaclar, göz önündən insanları gizlədə bilən digər obyektlərin aradan qaldırılmasına da diqqət edilməlidir.

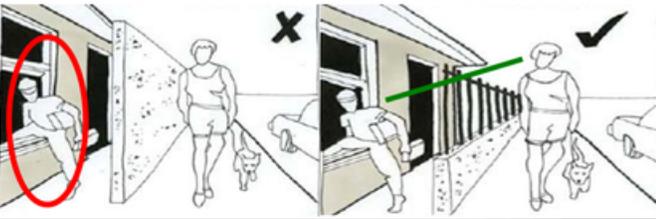
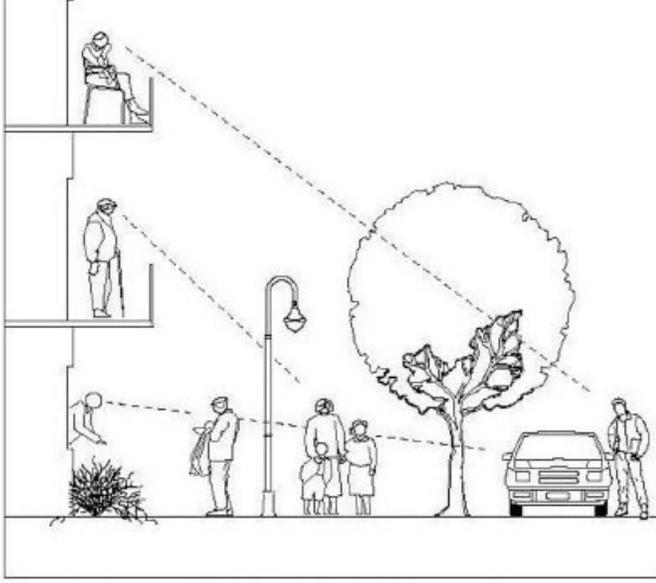
Bu həm məkanın floristika və dizayn cəhətdən estetik gözəlləşməsinə, həm də cinayətkarlığa təsir edə bilər.



Qısa xətt 2 fit (60 sm), uzun xətt 6 fit (1.8 m) olmalıdır.

Müəyyən bir ərazidə binalar, mənzillər, hər hansı bir məqsəd üçün istifadə edilən obyektlər qurularkən onların pəncərə sayının çox olmasına diqqət etmək lazımdır. Pəncərə sayının həddində olması nəzarəti gücləndirə, cinayət fərsətini aradan qaldıra bilər (*nəzərə almaq lazımdır ki, binalar, daha doğrusu pəncərələr nəqliyyat yoluna yaxın olmamalıdır*). Bu tip bölgələrdə insana qarşı hər hansı cinayət işlədilsə və nəticədə zərərçəkən şəxs yardım üçün səs çıxarsa, insanların bu hadisəni və şəxsin üzünü görəcəyindən qorxan cinayət törətmək istəyən şəxs istər-istəməz fikrindən daşına bilər.

Piyadaların və nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin aktiv, gecə saatlarda açılan kiçik dükən və kafelərin, küçəyə baxan mənzillərdə yaşayan sakinlərin olduğu küçələr təhlükəsiz küçələrdir, çünki bu küçələrin "gözləri" var və nəzarət funksiyasını həyata keçirir.

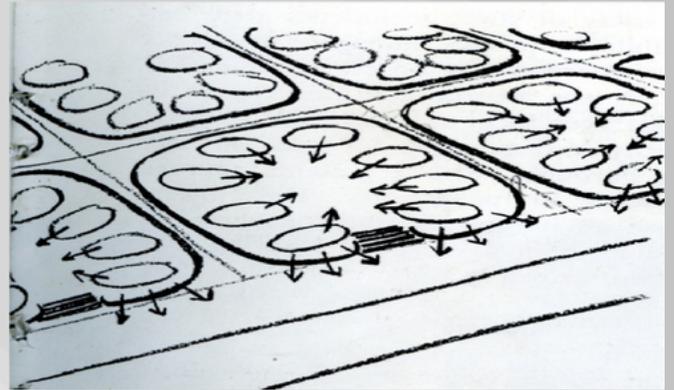


Küçələrin təhlükəsiz olması üçün insanların küçəyə çıxmaq üçün səbəbləri olmalıdır, məsələn mağaza və ya kafeyə baş çəkmək. Evdə qalmaq küçələrin, məkanların "səhrələşmə"sini yarada, bu da öz növbəsində cinayət nisbətini və cinayət qorxusunu artırabilir[12].

Bölgələrdə parklar ətraf mühitin bir parçası olaraq dizayn edilməli və insanlar tərəfindən aktiv istifadə edilməlidir. Bu ərazilər boş vaxtlarda top oyunları, konsertlər, qayıqla üzmək, velosiped sürmək və s. məqsədlər üçün istifadə edilmək üçün insanların yaşadığı yerlərə yaxın yerləşdirilməlidir. Parklarda həmçinin restoranlar, teatrlar, zooparklar, kinoteatrlar, rəsm qalereyaları və digər birdən çox istifadə sahəsi olmalıdır[13]. Ümumiyyətlə, insan yönümlü şəhərlərdən geniş şəkildə istifadə edilməlidir (*qeyd edək ki, Azərbaycanda bu sahə üzrə mütəxəssislər vardır*).

Müəyyən ərazilərdə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən obyektlərin bir-biri ilə yaxın olması önəmlidir. Buna səbəb mənzil, yaşayış və s. məqsədlər üçün istifadə edilən bu bölgədə insanlar üzərində təbii nəzarətin yaranmasıdır. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, istifadəsiz qalan heç bir obyekt olmasın. Hər bir qurulmuş ərazidə insanların vaxtlarını faydalı keçirə biləcəyi fəaliyyətlər olmalıdır. Oturmaq, idman etmək, gəzmək və digərləri buna nümunə olaraq göstərilə bilər.

Salınmış ərazinin daxilində bir neçə hissəyə bölünmüş bölgələr ola bilər. Məsələn bir şəhərcik 5-6 hissədən ibarət ola bilər. Hər hissədə insanların fəaliyyət göstərməsi üçün bölgələr, şəhərdə isə bütün hissələrdə yaşayan insanların ortaq işlədə bilməsinə yarayan məkanlar olmalıdır.



Məkanların dizayn edilməsində və cinayətkarlıqla mübarizə aparılmasında önəmli yerlərdən birini nəqliyyat və ya piyadalar üçün nəzərdə tutulmuş yollar tutur. Piyadaların hərəkət etməsinin düzgün şəkildə təmini, nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin idarə oluna bilməsi və digər amillər bu məsələdə diqqət edilməsi önəmli olan davranışlardandır.

Binalarda, şəhərlərdə piyadalar üçün yolların hazırlanması, piyadaların daha çox yeriməsinin təmin edilməsi, həmin bölgələrin aktiv olmasına, təbii olaraq nəzarətin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır.

[12] Ayşe Belkis Bubilyay, *Crime prevention by means of urban design tools: the case of istiklal neighborhood* (2009) 12.

[13] ibid 12.

[14] Ayşe Belkis Bubilyay (n 12) 31.

Burada yolların ölçüləri də önəmli yer tutur. Binalar arasında dar yolların və ya insanlar az olduğu halda geniş piyada yollarının olması insanlarda narahatlıq hissənə, qorxaraq hərəkət etməsinə şərait yarada bilər. Bunu nəzərə alaraq piyadalar üçün nəzərdə tutulmuş yollar hazırlanarkən insan sayına diqqət etmək, hər bir halda insanların rahatlığını təmin etmək lazımdır.

Piyadalar üçün nəzərdə tutulmuş yollarda məlumat lövhələrinin olması insanların rahatlığını təmin edir. Qarışıq döngələrdən ibarət olmayan, istənilən məkana getməyin rahat olduğu yolların və ya polis əməkdaşlarının olması önəmlidir. Doğrudur ki, texnoloji inkişaf yoluyla bu tip problemlər aradan qalxır. Buna baxmayaraq məsələyə psixoloji tərəfdən baxdıqda demək mümkündür ki, insan olduğu yeri tanısa və yola daha çox hakim olsa, bu ona müsbət psixoloji təsir bağışlaya bilər.

Ərazilərin dizayn edilməsində maşın dayanacaqlarının düzgün quraşdırılması önəmli faktorlardandır. Zəif dizayn edilmiş parkinq sahələri ictimai təhlükəsizlik üçün problemdir və həmin sahələr təhlükəsizlik problemlərinə, cinayət qorxusunun artmasına, insanların dayanacaqlardan təcrid olunmasına səbəb ola bilər. Dayanacaqlar nəqliyyat vasitələrinin və piyadaların hərəkətinə uyğun dizayn edilməlidir[15]. Bu səbəbdən təhlükəsiz dayanacaqlarda avtomobillərin dayanacaq yerlərindən evlərə, mağazalara və ya digər obyektlərə piyadaların təhlükəsiz keçidini təmin edən açıq piyada yolları birbaşa bir-birinə birləşdirilməlidir. Digər mühüm məsələ binanın müşahidə pəncərələri vasitəsilə təbii nəzarətin mümkün olduğu təhlükəsiz parkinq sahəsi olmalıdır.

Qapalı avtomobil parkları, zəif dizayn edilməyibsə ən təhlükəsiz yerlər hesab olunur. Zəif layihələndirilmiş dayanacaqlarda nəzarət olmadığından və uzaqda, gizlin yerləşdiyindən cinayətlər açıq dayanacaqlara nisbətən daha gizli şəkildə həyata keçirilir. Qapalı dayanacaqlarda təhlükəsiz yerlər yaratmaq üçün əlçatanlıq vacibdir. İdeal olaraq, avtomobil dayanacaqlarına yalnız xaricdən deyil, həm də binanın içindən daxil olmaq mümkün olmalıdır[16]. Bir qayda olaraq yeraltı və ya çoxmərtəbəli avtomobil dayanacaqlarından istifadə etməmək lazımdır. Əgər istifadə edilərsə, bu zaman həmin əraziyə daxil olmaq üçün istifadə edilə biləcək girişlərin sayı az olmalıdır ki, nəticədə hərtərəfli nəzarət həyata keçirilə bilsin. Bundan əlavə açıq havada qurulmuş avtomobil dayanacaqları avtomobilləri müşahidə etmək üçün əlverişli olmalı, dayanacağın ölçüsü həddən çox böyük olmamalıdır. Ədəbiyyatda göstərilir ki, müşahidənin təmin edilməsi üçün dayanacaqlar yaşayış ərazilərindən 60 metrədən çox uzaq olmamalıdır[17]. Həmin ərazilər həm də güclü şəkildə işıqlandırılmalıdır.

Beləliklə, yolların qurulmasında, şəhərlərin salınması və dizayn edilməsində mütəxəssislər ilə işbirliyinin aparılması, xarici dövlətlərin üstün müasir təcrübələrinin öyrənilməsi, insanların rahatlığının, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əsas prinsip olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Nəticədə, cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraitin aradan qaldırılması işi müsbət sonluqla tamamlana bilər.

[15] Graycar, A. And Mayor, P. *City of Gosnells Safe City Urban Design Strategy, the City of Gosnells* (Australian Urban Solutions 2001) 27.

[16] Ayşe Belkis Bubilay (n 12) 37-38.

[17] Susan Geason and Paul R. Wilson (n 11) 34-35.

Nəticə.

Burada biz cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraitin aradan qaldırılmasına yönələn tədbirlər sistemi içərisindən yalnız ikisinə - “cinayətkarlıqla mübarizədə fürsət nəzəriyyəsinin rolu” və “cinayətkarlıqla mübarizəyə arxitekturanın təsiri” mövzularına toxunduq. Bununla yanaşı adı çəkilən hər iki mövzunun bir-biri ilə sıx əlaqəsi olduğu da unudulmamalıdır.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi cinayətkarlıqla mübarizənin aparılması cinayətin törədilməsinə kömək edən amillərin – səbəb və şəraitin aradan qaldırılması ilə həyata keçirilir. Buna baxmayaraq cinayətkarlıqla mübarizədə səbəb və şəraitin aradan qaldırılmasına olan münasibətlər də müəyyən qədər fərqlənir. Bəzi ölkələrdə səbəblərin aradan qaldırılmasına daha çox diqqət edildiyi halda, digərlərində hər ikisinə və ya yalnız şəraitin aradan qaldırılmasına diqqət ayrılır. Qeyd edilən bu hal isə öz növbəsində həmin ölkələrdə olan sosial, siyasi, iqtisadi və digər amillərlə şərtlənir. Adətən inkişaf etmiş sosial rifaha, şəraitə malik olan ölkələrdə səbəblərin aradan qaldırılmasında daha çox cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraitin aradan qaldırılması diqqət mərkəzindədir. Buna səbəb qeyd edildiyi kimi həmin ölkələrdə sosial-iqtisadi vəziyyətin normal və ya yüksək həddə olmasında özünü göstərir. Lakin, sosial-iqtisadi vəziyyəti zəif olan ölkələrdə daha çox “cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəblər” adı altında birləşdirilən amillərin aradan qaldırılmasına cəhdlər edilir. Çünki, hər bir halda şəraitin aradan qaldırılması bu işlə məşğul olan xüsusi qrupların formalaşdırılmasını və lazımi maliyyə ehtiyatlarının olmasını zəruri edir. Bütün bunlara baxmayaraq cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin aradan qaldırılması üçün sistemli tədbirlərin görülməsi zəruri ehtiyacdır. Fərqli formada ifadə edilərsə, cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəblərə daha çox diqqət edilməsi, buna baxmayaraq şəraitin aradan qaldırılmaması və ya əksinə - müsbət

yanaşma hesab edilə bilməz.

Onlar arasında mühüm olma dərəcəsinə münasibətdə ayırım aparmaq lazımdırsa, düşünürük ki, şəraitin ilk öncə aradan qaldırılması daha önəmlidir. Çünki, şəraitin olmadığı mühitdə cinayət törətmək yuxarıda göstəriləndiyi kimi çox çətinidir. Beləliklə, cinayətin törədilməsinə kömək edən amillərin aradan qaldırılmasında sistemli yanaşma prinsipi unudulmamalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı bildirməyi önəmli hesab etdiyimiz digər bir məsələ də vardır. Belə ki, cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraitin aradan qaldırılması yalnız bu məqalədə nəzərdə tutulan tədbirlər ilə yekunlaşmır. Bu yolda edilməli olan tədbirlərin əhatə dairəsi çox genişdir. Buna baxmayaraq milli kriminoloqlar tərəfindən şəraitin deyil, cinayətin törədilməsinə səbəb olan amillərin aradan qaldırılmasına daha çox diqqət edilir, bu da düşünürük ki, ölkədə olan sosial, iqtisadi amillərlə əlaqəlidir. Hər bir halda cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraitin aradan qaldırılması ilə əlaqədar geniş araşdırmaların aparılması və bundan sonra müəyyən tədbirlərin görülməsi daha faydalı ola bilər. Düşünürük ki, cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraitin aradan qaldırılmasına kömək ola biləcək tədbirlərə və araşdırılmalı, nəzərə alınmalı olan mövzulara aşağıdakılar aid edilə bilər: Cəzanın çəkindirmə funksiyası; inzibati xətalər və onların profilaktikasının cinayətkarlıqla mübarizədə rolu; hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin cinayətlərin şəraitinin aradan qaldırılmasında rolu; cinayətin alət və vasitələrinin araşdırılmasının cinayət şəraitinin aradan qaldırılmasında rolu; situasiyaların aradan qaldırılması, “fırsət” nəzəriyyəsi; cinayətkarlığa arxitekturanın təsiri; urbanizasiya (şəhərləşmə) probleminin cinayətkarlığa təsiri; cinayət şəraitinin aradan qaldırılmasında yol-hərəkətinin təşkili və s. Məqalənin şərtləri imkan vermədiyi üçün adları çəkilən mövzular barədə fikri bildirə bilmərik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ertan Beşə və Aytekin Geleri, *Suç Önleme Modelleri* (2013) 105
2. Elif Uzun və digərləri, *Suç Önleme Modelleri* (2019) 116-117.
3. Pat Mayhe, Ronald V. Clarke and David Elliott, “*Motorcycle Theft, Helmet Legislation*” (1989) 18.
4. Ronald V. Clarke, *Situational Crime Prevention Successful Case Studies* (2nd edn) 18-19.
5. Dönmezer Sulhi, *Kriminoloji* (1994) 210-211.
6. Mimarinin insanlar üzerindeki etkileri <<https://www.kemalarikan.com/mimarinin-insanlar-uzerin-deki-etkileri.html>> (son baxış. Yan.12, 2024)
7. Schneider, R. H. and K. T. “*Crime Prevention and Built Environment*”, *Routledge, London and Newyork.* (2007) 61
8. Çingiz Feyruz oğlu Mustafayev, *Kriminologiya.* (2015) 107-108.
9. Susan Geason and Paul R. Wilson, *Designing Out Crime - Crime Prevention Through Environmental Design* (Australian Institute Of Criminology 1989) 8-9
10. Ayşe Belkis Bubilay, *Crime prevention by means of urban design tools: the case of istiklal neighborhood,* (2009) 12.
11. Graycar, A. And Mayor, P. *City of Gosnells Safe City Urban Design Strategy, the City of Gosnells* (Australian Urban Solutions 2001) 27.

“Məhkumluğun ödənilməsi institutu: məhkumluq qeydinə ehtiyac varmı?”

Nihad Məlikov[1], Yəhya Abdullalı[2]

Xülasə: *Ölkəmiz də daxil olmaqla dünya praktikasında cinayət törətmiş və buna görə cəza təyin olunmuş şəxslər cəzanı çəkib bitirdikdən sonra belə onlar barəsində müəyyən məhdudiyyətlərin qalmasına rast gəlinir. Qanunvericiliyimizdə məhkumluğun ödənilməsi kimi adlandırılan bu instituta ehtiyacın olması daim sual doğurmuşdur. Bu gün də bu institut mübahisə predmeti kimi qalmaqda davam etsə də, geniş tətbiq olunur və müxtəlif hüquqi və qeyri-hüquqi nəticələr doğurur. Bu məqalədə məhkumluq və onun ödənilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər, yanaşma və nəzəriyyələrdən bəhs olunur, onun mövcudluğunun müsbət və mənfi nəticələri təhlil edilir və həm daha fərqli, həm də daha səmərəli tətbiqi üçün fikirlər irəli sürülməyə çalışılır*

Açar sözlər: *məhkum, məhkumluq, cinayət, cəza, sosial adaptasiya, Cinayət Məcəlləsi*

1. Giriş

Həyatda baş verən bütün hadisələr və onların nəticələri müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir. Hər bir fəaliyyət, daha doğrusu fəaliyyətin bir parçası olaraq davranış xarakterindən, mahiyyətindən, məqsədindən və s. asılı olaraq müxtəlif nəticələr yaradır. Bu mənada müəyyən nəticələr bir sıra müəyyən parametrlərin cəmləşməsi fonunda özünü göstərir. Fərqli formada ifadə edilərsə, nəticələr fərqli səbəblərin, reaksiyaların və s. təsiri ilə var olur. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, fəaliyyətin müsbət nəticələnməsi müvafiq parametrlərin düzgün qurulmasından asılıdır.

Müəyyən parametrlərə malik davranışın müəyyən nəticəsi olduğu kimi kriminal davranışların da özünəməxsus nəticəsi və həmin nəticənin təsiri ilə formalaşan müxtəlif insan xüsusiyyətləri, yanaşmaları və s. mövcud ola bilər. Cinayətin törədilməsi nəticəsində cinayət törətmiş insan öz məqsədinə münasibətdə müəyyən “fayda” əldə edir. Bununla yanaşı baş verən cinayi, təhlükəli davranış zərərçəkmişə münasibətdə də müəyyən ziyanla nəticələnir.

Cinayət törətmiş insan və ya, ümumiyyətlə, etik olaraq heç bir insan müəyyən ziyan vermə yolu ilə “qazanc” əldə edə bilməməli və həmin “qazancı” mütləq şəkildə məcburi kompensasiya etməli olduğu üçün həmin insana münasibətdə cəza tədbirləri tətbiq edilir. Çünki hər bir insan, xüsusilə də, cinayət törətmiş insan sonda qeyd edilən etik-fəlsəfi yanaşmanı dərk etməli, daha qanuni yollarla müsbət fayda əldə etməyi öyrənməlidir. Doğrudur ki, insan rasional varlıqdır, buna baxmayaraq həmin rasionallıq, yəni xeyir və zərər arasında seçim edərkən qarşıya qoyulan məqsədə çatma yolları doğru, əxlaqi, qanuni olmalıdır.

Beləliklə, cinayət törətmiş insana doğru olmayan yolla əldə etdiyi “qazanc”ın itirilməsi məqsədilə müəyyən cəzalar tətbiq edilir. Əlbəttə, bu məsələ birtərəfli olmamalıdır. Hər bir halda müəyyən zərər vurulan insan da baş vermiş hadisədən sonda itirdiklərinin geri qayıtmasını arzulaya bilər və cinayət törətmiş insana münasibətdə məcburi kompensasiya tədbirləri (*yəni, doğru yolla əldə edilməyən “qazancı” itirilməsi, məbrum olunması – fəlsəfi, maddi, psixoloji mənada*) tətbiq edildiyi kimi zərər çəkən insana da itirdiklərinə münasibətdə kompensasiya tədbirləri həyata keçirilməlidir.

[1] Bakı Dövlət Universitetinin SABAH qruplarının bakalavr dərəcəsi üzrə hüquqşünaslıq ixtisasında təhsil alan III kurs tələbəsi

[2] Milli Aviasiya Akademiyasının hüquq məzunu, hal-hazırda Qərbi Kasp Universitetinin magistr dərəcəsi üzrə hüquq-psixologiyası ixtisasında təhsil alan tələbəsi

Bu məsələnin mahiyyəti bərpaedici ədalət mövzusunda öz əksini tapır ki, o da bu mətnin mövzusunda kənardır. Lakin həmin məsələni qeyd etməkdə məqsəd ondan ibarətdir ki, həm məhkumların islahında, həm də cəza təyini ilə bağlı olan məsələlərdə zərərçəkmişin vəziyyəti, onun psixoloji durumu, zərərdən sonrakı (*post-injury*) yanaşması, münasibəti mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Hər bir halda həyatda baş verən münasibətlər, nəticələr, hadisələr öz nisbiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Buna münasibətdə klassik məntiq deyil, qeyri-səlis məntiq özünü göstərir. Yəni qanun pozan, cinayət törədən, öz əməli ilə mənfi xarakterini büruzə verən insan barəsində “o islah olunmayacaq” kimi ifadələr işlətmək, hökm vermək doğru hesab edilə bilməz. Bu aydın olduqdan sonra müəyyən mexanizmin qurulması yolu ilə cinayət törətmiş insanların islah olunmasına, ən əsası, yenidən cinayət törətmələrinin qarşısının alınmasına çalışmaq lazımdır.

2. Məhkumluğun ödənilməsi institutunun sosial-hüquqi mahiyyəti və təsirləri

Cinayət törətmiş insan digər insanlardan öz təhlükəli davranışına, xarakterinə və s. münasibətdə fərqlənir. Qeyd edilən fərqliliklər və göstərdiyi davranış, davranışın nəticəsi həmin insana münasibətdə fərqli yanaşmanın, əlaqənin formalaşdırılmasını zəruri edir. Həmin fərqli yanaşma ilk öncə cinayət törətmiş insanın “məhkum” olaraq adlandırılması ilə başlayır. “Məhkum” olaraq adlandırma şərti olaraq adın, daha doğrusu dar mənada statusun dəyişdirilməsi kimi özünü göstərmir. Bu zaman həmin insana sosial, psixoloji, hüquqi mənada fərqli münasibət özünü göstərir və həmin insanlar müəyyən məhrumiyyətə sahib olurlar.

Həmin məhrumiyyətləri, məhdudlaşdırmaları, hüquqi nəticələri hüquq üzrə elmlər doktoru, professor F. Səməndərov aşağıdakı kimi göstərir[3]:

- məhkumluğu olan şəxsin yenidən törətdiyi əməl cinayət residiv yaradırsa, belə hal qüvvədə olan cinayət qanunu ilə cəzanı ağırlaşdıran hal kimi müəyyən edilir (*CM-in 61.1.1-ci maddəsi*);
- məhkumluq zəminində şəxs residiv, təhlükəli residiv və xüsusilə təhlükəli residiv kimi tanınır və məhkumluq bu növ residivlərə görə cəza təyində nəzərə alınır (*CM-in 65-ci maddəsi*);
- məhkumluq CM-in Xüsusi hissəsinin bəzi fəsilələrində tərkiblərə məsuliyyəti ağırlaşdıran, yaxud da xüsusilə ağırlaşdıran hal kimi daxil edildiyindən (*CM-in 177.3.3, 178.3.3, 179.3.3, 180.3.3-cü və s. maddələri*) müvafiq cinayətlərin tövsifində iştirak edərək məsuliyyəti ciddi surətdə ağırlaşdırır;
- məhkumluğu olan şəxs törətdiyi cinayətə görə azadlıqdan məhrum edildikdə, o, cəzasını ciddi və ya xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində çəkir;
- məhkumluğu olan şəxs yenidən cinayət törətdikdə, ona hökmlərin məcmusu qaydasında daha sərt cəza təyin edilir;
- iki dəfə və ya daha artıq halarda azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilən şəxslər barəsində amnistiya aktı tətbiq edilmir.

Beləliklə, burada cinayət törətmiş şəxsə münasibətdə mövcud olan məhkumluq institutundan, bu zaman mövcud olan məhrumiyyətlərdən və onların məqsədindən, mahiyyətindən, təsirlərindən, real fonda özünü göstərmə formasından və mövcud qüsurların aradan qaldırılmasından bəhs etməyə çalışacağıq. Məqalə məhkumluğun ödənilməsi institutunun, daha doğrusu, məhkumluq qeydinin təhlili ilə bağlı olduğu üçün ilk öncə məhkumluq qeydi barədə anlayışlardan bəhs etmək, onun mahiyyətini anlamaq lazımdır.

[3] Səməndərov F.Y. *Cinayət Hüququ. Ümumi Hissə*, (2015) 478.

İnsanın cinayət törətməsi onun barəsində məhkumluq qeydinin aparılmasına səbəb ola bilər. Fikrimizcə, məhkumluq barədə qeydi iki növə bölmək mümkündür. Birinci növə rəsmi müvafiq dövlət orqanı tərəfindən qeydə alınan, müəyyən insan tərəfindən cinayətin törədilməsi barədə məlumat, ikinci növə isə cəmiyyətdə şəxsin cinayət törətməsi ilə bağlı yayılmış məlumat və nəticədə onun üzərində mövcud olan “etiket” aid edilə bilər. Hər iki növün bir çox halda öz məqsədindən kənara çıxaraq faydalı təsiri azala, məhkumun islahına və sosial adaptasiyasına problem, maneə yarada bilər.

İlk öncə ikinci mənada məhkumluq qeydindən bəhs edərək bildirmək olar ki, həmin məsələ bir çox halda məhkumun sosial adaptasiyasında mühüm yerə malik olan ailə-cəmiyyət münasibətlərində bir sıra problemlərin yaranması ilə nəticələnir. Bu mənada cinayət törətmiş insan azadlığa çıxdıqda onun barəsində edilən zərərverici söhbətlər, aparılan müzakirələr cinayət törətmiş insanın “komfort” zonasının kiçilməsi ilə nəticələnə bilər ki, bu da öz növbəsində insanın kriminal fəaliyyəti davam etdirməsinə, özünü rahat hiss etdiyi məkan və fəaliyyətlər ilə məşğul olmasına (*yəni, kriminal davranışlara meyilli insanların olduğu mühitləri seçə bilər*) şərait yarada bilər.

Doğrudur ki, cəmiyyətdə ictimai qınağın mövcud olması bir çox hallarda qanunvericiliklə paralel şəkildə müsbət nəticələrin əldə olunmasına səbəb olur və müsbət məqsədə yönəldiyi halda yüksək faydalılığa malikdir. Buna baxmayaraq, ictimai qınağın da düşünülmüş şəkildə olması lazımdır. Cinayət törətmiş insandan daha çox cinayətə, cinayətkarlığa münasibətdə ictimai qınağın formalaşması daha effektiv təsirə malikdir. Əlavə olaraq, artıq azadlığa çıxmış insan barəsində ictimai qınağın tətbiqi bir çox halda yerində görülən tədbir deyil və istənilən faydanı verməyə bilər.

Bunu nəzərə alaraq şəxs barəsində qətimkan, tutulma və digər tədbirlər həyata keçirilən zaman cinayət törətmiş insanın cəmiyyət içərisində qeyd edilən problemlə qarşılaşmamasını, şərəf və ləyaqətinin alçaldılmamasını, həmin insanın “cinayətkar” olaraq tanınmasının mənfi təsirlərinin qarşısının alınmasını nəzərə almaq lazımdır.

Qeyd edilən məsələdə cinayət törətmiş insanlar da müəyyən qədər məsuliyyətli yanaşmalıdırlar. Yəni zamanla hər kəs maarifləndirmə yolu ilə dərk etməlidirlər ki, cinayətin törədilməsinin mənfi nəticələri azadlığa çıxdıqdan sonra da onları “izləyə” bilər. Bununla yanaşı cinayət törətdiyi halda hüquq mühafizə orqanlarından (*bundan sonra HMO*) gizləmək üçün çalışmaya (*çünki, HMO-nun işini çətinləşdirmək üçün görülən tədbirlər HMO əməkdaşlarının apardıqları axtarışlar və s. cəmiyyətdə cinayət törətmiş insanın “cinayətkar” olaraq tanınması ilə nəticələ bilər*), cəmiyyətdən gələ biləcək ziyanlı tənqidlərin qarşısını almaq üçün çalışa bilər.

Kriminologiya elmində “etiketləmə” adı ilə tanınan nəzəriyyə həm təkrar cinayətləri öyrənmə, həm də məhkumların sosial adaptasiyasının sistemini düzgün qurma nöqtəyi-nəzərindən çox önəmli fikirlərdən hesab edilir. Bu nəzəriyyə cəmiyyətdə insanların digərlərinə qoyduqları sosial etiketlərin təsirini araşdırır, cinayət törətmiş şəxslərə münasibətin hansı tərzdə qurulmasını öyrənir.

Başla düşüldüyü kimi, bu nəzəriyyənin mərkəzində cinayətkar deyil, insanların cinayət törətmiş şəxsə olan münasibətləri, fikirləri, davranışları yerləşir. Cinayət törədərək bir dəfə CÇM-ə daxil olan şəxs “etiket” (stiqma) qəbul edə, cəmiyyət içində əlaqələri zəifləyə, insanların ona qarşı münasibəti mənfi yöndə inkişaf edə və nəticədə yenidən cinayət törətməyə meyilli ola bilər.

1938-ci ildə sosioloq-kriminoloq Frank Tannenbaum şəhərlərdə fərdlərin gənclik və yetkinlik dövrlərini analiz etməyə çalışır. Yeniyetməlik dövrünə yaxınlaşan uşaqlar əvvəlki kimi özlərini küçədə oyun qruplarının bir hissəsi kimi görürlər. Ancaq bu uşaqlar yeniyetməlik yaşına çatdıqda, oyun qrupları onları tez bir zamanda həyəcanlı, macəralı, təhlükəli və qorxulu davranışlara sövq edə bilər. Bu vəziyyət böyüklərin bu gənclərə qarşı “düşmən”çiliyinə səbəb ola, böyüklər bu vəziyyəti ilk olaraq “yaxşı uşaqlar pis işlər görür” kimi təsvir edə bilərlər. Beləliklə, Tannenbauma görə, yeniyetmələr və böyüklər arasında münaqişə yaranır. Böyüklər yeniyetməlik çağında olanları mənfi şəxsiyyət olaraq təyin edir, yeniyetməlik çağında olan fərdlər isə bu tərifdən çıxış edərək pis şəxsiyyəti “nümunə götürür” və ona uyğun davranma bilirlər[4].

Daha sonra bu nəzəriyyə sosioloq Edvin Lemert tərəfindən daha da zənginləşdirilmişdir. O, cinayətin törədilməsinə kömək edən amillərlə deyil, cinayət təsbit və təsdiq edildikdən sonra nə baş verəcəyi ilə maraqlanır. Onun fikrincə, insanın təkrar cinayət törətməsinə səbəb olan əsas amil cinayət törətdikdən sonra insanların ona qarşı olan mənfi münasibəti nəticəsində yenidən normal bir insan kimi yaşamasına fürsət verilməməsi, şərait yaradılmamasıdır. O, baş verən bu nəticələri iki mərhələdə birləşdirir. İlk öncə (*birinci yayınma*) insan qeyri-hüquqi hərəkət edir, ikinci mərhələdə (*ikinci yayınma*) isə etdiyi qeyri-hüquqi fəaliyyətin nəticələri ilə rastlaşır, ona qarşı digərlərinin münasibəti formalaşır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilənlər hər zaman mənfi nəticələrə səbəb olmur. Çünki məhkumluq “etiketini” hər zaman faydasız bir təsir kimi başa düşmək olmaz. Doğru və düşünülmüş şəkildə istifadə edildiyi halda kriminal davranışın qarşısını almaq iqtidarındadır:

Məhkumluq “etiketi” ilə bağlı olaraq sosioloq Con Braitveyt (*ing: John Braithwaite*) müasir dövrdə apardığı araşdırmalar ilə yuxarıda bəhs edilən nəzəriyyə haqqında deyilən əvvəlki fikirləri müəyyən qədər inkar etmiş və yeni fikirlər gətirməyi bacarmışdır. O, ilk nəşri 1989-cu ildə olunan “Cinayət, utanc və reintegrasiya” kitabında bildirir ki, utandırma, “etiket” qəbul etmə həmişə pis nəticə verməyə bilər. Əksinə, o iddia edirdi ki, bunlar düzgün şəkildə həyata keçirilsə, cinayət törətmiş insanlar cəmiyyətə inteqrasiya oluna bilərlər[5]. Burada əsas məsələ isə insanlar arasında tolerantlıq hisslərinin güclü inkişaf etməsidir. İslamda və digər dinlərdə olan “günahkara deyil, günaha nifrət et” prinsipindən irəli gələrək şəxsə qarşı müsbət şəkildə davranış sərgiləmək, lakin etdiyi əməli pis olaraq qəbul etmək, əksinə, müsbət nəticə verə bilər. Bunu nəzərə alaraq o, bu kontekstdə bildirir ki, spirtli içki qəbul edən şəxsə “sərxoş” deməkdənsə, içki içməyin və sərxoş olmağın zərərləri xatırladılmalı və bu pis vərdətdən qurtulmasına yardımçı olunmalıdır. Eləcə də tövsiyə olunur ki, uşağa etdiyi səhvə görə heç vaxt “pis uşaq” deyilməsin[6]. Əlbəttə ki, bütün bunların təsir edici şəkildə ifadə edilməsi təlimçilərin peşəkarlığını zəruri edir.

Artıq cinayət törətmiş insan barəsində rəsmi qurumlar tərəfindən tərtib edilən məhkumluq qeydinin mahiyyətindən bəhs etmək lazımdır.

Yuxarıda göstərilən təsnifatda ilkin mənada məhkumluq barədə qeyd törədilən cinayətə münasibətdə müxtəlif hüquqi nəticələrin yaranmasına səbəb olur. Həqiqətdə, bütün cinayət-hüquqi nəticələr şəxsin yeni cinayət törətməsinin qarşısını almağa, islah olunmasına, cəmiyyətə adaptasiyasına yönəlir. Məhkumluq barədə qeydin mahiyyətini təhlil etdikdə isə onun müxtəlif məqsədlərinin də olduğu aşkar edilir.

[4] Senem Burcak, *Suç teorileri ve suç olgusu: Antalya örneği* (2008) 63.

[5] Osman Dolu, AYTEKİN GELERO, H. İBRAHİM BAHAR, *Suç Sosyolojisi* (2013) 16.

[6] Ibid.

Azərbaycan Respublikası CM-in 83.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq, cinayət törətməyə görə məhkum edilmiş şəxs məhkəmənin ittiham hökmü qanuni qüvvəyə mindiyi gündən məhkumluğun götürüldüyü və ya ödənilməyi günə qədər məhkum olunmuş hesab edilir.

“Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 83.2-ci maddəsinin şərh olunmasına dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun 08 iyul 2008-ci il tarixli Qərarında göstərilmişdir ki, CM-in 83.1-ci maddəsindən göründüyü kimi, məhkumluq cina-yət törətməyə görə müəyyən cəza növünə məhkum edilmiş şəxs barəsində məhkəmənin ittiham hökmünün qanuni qüvvəyə mindiyi gündən başlanır və bütün cəzaçəkmə müddəti ərzində və cəzaçəkmə müddətindən sonrakı dövrdə qanunla müəyyən edilmiş müddətlər çərçivəsində davam edir[7].

“Məhkumluq institutunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkumluğu olan şəxs mülki və ya inzibati-hüquqi xarakterli məhrumiyyətlərə məruz qalır, həmin şəxs tərəfindən yeni cinayətin törədilməsi onun vəziyyətinin ağırlaşdırılmasını şərtləndirən cinayət-hüquqi nəticələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur”[8].

Göstərilən plenumun qərarından da göründüyü kimi, məhkumluq cinayət törətmiş insanın yenidən cinayət törətməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Bəs qeyd edilən məqsəd hansı formada təzahür edir, yəni həmin məqsədin mahiyyəti özünü necə göstərir? Fikrimizcə, burada əsas problem cinayət törətmiş insanın hüquqi maarifinin olmamasındadır. Belə ki, bu institutun məqsədi ona yönəlir ki, cinayət törədən insan məhkumluğu olduğu dövrdə yenidən cinayət törədirsə, onun barəsində tətbiq ediləcək tədbirlər daha da ağırlaşacaqdır.

Bununla yanaşı bildirmək lazımdır ki, qeyd edilən məqsədə hər zaman çatmaq mümkün olmur. Buna səbəb olan iki amili göstərmək mümkündür:

- Birincisi, cinayətin törədilməsinə səbəb olan müxtəlif amillər vardır ki, onların aradan qaldırılması lazımdır. Əks halda, onların aradan qaldırılmaması istənilən dövrdə (*məhkumluğun olduğu və ya olmadığı*) insanın cinayət törətməsilə nəticələnə bilər. Əlbəttə, cinayətin törədilməsinə səbəb olan amillərin mövcudluğu cinayətin törədilməsinə haqq qazandırmır, lakin daha effektiv nəticənin əldə edilməsi məhz bununla da bağlıdır.
- Qeyd edilənlərlə bağlı göstərilən biləcək ikinci məsələ ondan ibarətdir ki, məhkumluq institutunun və məhkumluq barədə qeydin mahiyyəti cinayət törətmiş insana bildirilməli, onun bu məsələni dərk etməsi təmin olunmalıdır. Cinayət törədən insan bu mənada başa düşməlidir ki, məhkumluğu olduğu dövrdə kriminal davranış sərgiləməsi onun həyat fəaliyyətinə ciddi şəkildə mənfi təsir edəcəkdir. Təbii ki, bu yalnız sözlə deyil, həm də islah etmə və sosial adaptasiya tədbirləri ilə birlikdə özünü göstərməlidir. Əks halda, məhkumluq institutunun mahiyyəti, məqsədi üzrə təşkili çətin və ya qeyri-mümkün ola bilər.

Həmin Plenumun Qərarında göstərilir ki, “məhkumluq tək-cəza şəxsin məhkum olunması və ona cəzanın təyin edilməsi faktı ilə şərtləndirilmir. Məhkumluq şəxs tərəfindən təkrarən cinayət törədilərkən cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş hüquqi nəticələrə səbəb olan məhkumun hüquqi vəziyyətini ifadə edir; şəxsədə olan ödənilməmiş və ya götürülməmiş məhkumluq xüsusi, onunla dövlət arasında cinayət-hüquqi tənzimləmə

[7] Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 83-cü maddəsinin şərh olunması ilə bağlı Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin müraciətinə dair (2009), <https://e-qanun.az/framework/17776> (son baxış mart, 2024)

[8] Ibid.

əsasında formalaşan, bu şəxs tərəfindən yeni cinayətlər törədilərkən onun şəxsiyyətinin və törətdiyi cinayətlərin yüksək ictimai təhlükəli kimi qiymətləndirilməsinə xidmət edən ictimai-hüquqi münasibətləri yaradır və buna görə onun barəsində cinayət hüquqi xarakterli daha ağır tədbirlərin tətbiqini nəzərdə tutur[9].

Rus mütəxəssis S.İ.Zeldov məhkumluğu “şəxsin törətdiyi cinayətə görə məhkəmənin müəyyən dərəcədə cəzaya məhkum etməsi nəticəsində yaranmış və məhkəmənin hökmü qanuni qüvvəyə mindiyi tarixdən qanunla müəyyən edilmiş müddət başa çatanaqədək və ya məhkəmə bu müddəti kifayət qədər hesab edənədək qüvvədə olan şəxs üçün hüquqi xarakterli müəyyən nəticələrin baş verməsi ilə bağlı hüquqi status” kimi müəyyən edir[10].

Göstərilənlərlə yanaşı anlamaq olar ki, məhkumluq barədə qeydin və ya məhkumluq institutunun mahiyyəti cinayət törətmiş insanın sosial adaptasiyasını, islahını təmin etməkdir. Belə ki, məhkumluq institutunun məqsədinə görə cinayət törətmiş insan azadlığa çıxdıqda onun cinayət törətməzdən əvvəlki vəziyyəti tam olaraq bərpa oluna bilməz. Çünki həmin insan barəsində ani olaraq bütün məhdudlaşdırmaların aradan qaldırılması onun təhlükəli davranış sərgiləməsi ilə nəticələnə bilər. Bunu nəzərə alaraq məhkumluq institutu vasitəsilə cinayət törətmiş insan barəsində mövcud məhdudlaşdırmalar zamanla aradan qaldırılır. Bütün bunlara baxmayaraq qeyd edilən məsələ ilə bağlı müxtəlif real qüsurlar göstərilə bilər:

- İlk məsələ məhkumların sosial adaptasiyası ilə bağlı tədbirlərin tam və effektiv şəkildə görülməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, “tədrisən hərəkət etmək” prinsipi nəzərə alınmaqla məhkumun sosial adaptasiyasına müsbət təsir edəcək tədbirlərin effektiv və tam şəkildə həyata keçirilməsi cinayət törətmiş insan barəsində

“azadlığa çıxdıqdan sonra bir sıra məhdudlaşdırmaların həyata keçirilməsinin qarşısını ala bilər. Çünki, cinayət törətmiş insan cəzasını çəkdiyi vaxtda onun hüquqları müəyyən qədər məhdudlaşmış vəziyyətdə olur və şəxs həmin vəziyyətə öyrəşməyə başlayır.

- Sosial adaptasiya tədbirləri həyata keçirilmədiyi halda cinayət törətmiş insan hüquqların məhdudlaşdırılması şəraitindən ani olaraq məhdudlaşmanın aradan qaldırıldığı şəraitə keçid edir. Buna baxmayaraq həmin keçidin təhlükəli olduğu nəzərə alınaraq məhkumluq dövrü müəyyən edilir. Lakin, sosial adaptasiya tədbirləri həyata keçirildiyi halda cinayət törətmiş insanın “keçidi” ani olaraq baş vermir. Bu zaman həmin insan zamanla elə cəzaçəkmə müəssisəsində olduğu dövrdən etibarən cəmiyyətə inteqrasiya etməyə çalışır və buna yönələn tədbirlər görülür. Bu mənada sosial adaptasiya tədbirləri məhkumluq institutunun məqsədinə çatımı asanlaşdırıla bilər. Nəticədə, həmin insan barəsində azadlıqda bir sıra məhdudlaşdırmaların həyata keçirilməsinə ehtiyac qalmır.
- Növbəti məsələ ondan ibarətdir ki, məhkumluq institutunun yuxarıda qeyd edilən məqsədə xidmət etdiyi düşünülərsə, onun tətbiqi qaydaları həmin məqsədə çatımı çətinləşdirə bilər. Belə ki, əgər cinayət törətmiş insanın ani olaraq məhdudlaşdırılmış şəraitə keçid etməsi təhlükəli hesab edilərsə, həmin məhdudlaşdırmanın zamanla aradan qaldırılmaması sual doğurur. Bu mənada qanunvericilikdə məhkumluğun ləğvi üçün nəzərdə tutulan müddətin bitməsinə gözləmək və bu halda onun barəsində məhdudlaşdırmanın aradan qaldırılmasını təmin etmək müsbət nəticə verməyə bilər. Bu səbəbdən zamanla, illər və ya aylar üzrə şəxs barəsində mövcud məhdudlaşdırmanın mərhələ-mərhələ aradan qaldırılmasından müsbət nəticə gözlənilə bilər.

[9] Yuxarıda istinad 7.

[10] Малимонова М.А. Понятие Судимости: Подходы к Определению, Поиск Оптимальной Дефиниции и Попытка ее Построения (2021) 3.

- Digər məsələ klassik məntiqə alternativ şəkildə formalaşmış qeyri-səlis məntiqin “tələbi” hesab edilə bilər. Belə ki, klassik məntiq iki qütb, məntəqə (“0” və “1”, “ağ” və “qara”) müəyyən etdiyi halda qeyri-səlis məntiq həmin iki qütb arasında müxtəlif ara məntəqələrin yerləşdirilməsini tövsiyə edir. Bu halda məhkumluq dövründə mövcud olan məhdudlaşdırmanın klassik məntiqə münasibətdə “varlığı” və “ləğvi” ilə yanaşı, həmin iki qütb arasında digər məntəqələr də yerləş-dirilir. Bu zaman “varlıq” və “ləğv” arasında “yüngülləşdirmə” və digər məntəqələr özünü göstər-məlidir. Nəticədə, düşünürük ki, cinayət törətmiş insanlara münasibətdə fərdi yanaşma təmin oluna bilər.

Göstərdiyi kimi, qeyri-səlis məntiq cinayət törətmiş insanlara münasibətdə fərdi yanaşmanı təmin etməyə kömək edə, zamanla həmin insanın vəziyyətinin yüngülləşdirilməsini təmin edə bilər. Bununla yanaşı fərdi yanaşma həm də cinayət törətmiş insanın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onun barəsində məhdudlaşdırmanın zəruri olub-olmadığını da müəyyən edə bilər. Doğrudur ki, bu tip fərdi yanaşma cinayət qanunu ilə hakimin hüquqları sırasında göstərilir və hakimin cinayət törətmiş şəxsin islah olunması, nümunəvi davranış sərgiləməsi nəticəsində, öz vəsatəti ilə məhkumluğun vaxtından əvvəl götürülməsi hüququ təsbit edilir (*Cinayət Məcəlləsi maddə 83.5*). Buna baxma-yaraq, həmin hüququn tətbiqinin aktuallığı, təmini, cinayət törətmiş insanların bu barədə vəsatət verib-verməməsi, ümumiyyətlə qeyd edilən hüququn tətbiqi mexanizmi maraq doğurur və bizə məlum deyil.

Beləliklə, bildirmək olar ki, burada fərdi yanaşma özünü göstərməli, psixoloqların yardımı-ndan istifadə edilərək cinayət törətmiş insanın xarakteri, xüsusiyyətləri təhlil edilməli, bir qrup insanlara münasibətdə məhkumluq institutunun tətbiqi

həyata keçirilməməlidir (*əlbəttə ki, istisnalar özünü göstərə bilər və göstərməlidir*).

Məhkumluq bir institut kimi ilk öncə, dəfələrlə cinayət törətmiş, cinayətkar xarakteri formalaşmış, bir sıra hallarda xüsusilə ağır cinayət törətmiş insanlar üçün mövcud olarsa (*buna nümunə kimi Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 16 və 17-ci fəsilələrindəki (sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri) və digər ağır, xüsusilə təhkükəli cinayətləri törətmiş insanlar üçün də məhkumluğun müəyyən edilməsi gələcəkdə baş verə biləcək daha mənfi nəticələrin qarşısını almağa kömək edə bilməsi göstərilə bilər*) bu daha əlverişli, effektiv ola bilər. Çünki həmin insanlar artıq cinayət törətməyi normal, hətta bəzən müsbət hal kimi qarşılayan əməlləri ilə kriminogen vəziyyəti dözülməz hala gətirə bilərlər. Bu olduğu təqdirdə həm cəza institutu, həm də adı çəkilən institut öz məqsədlərinə daha yaxşı xidmət edə bilər.

Xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə münasibətdə bu tip “damğalanma” çox ziyanlıdır. Onların yaşları və psixoloji vəziyyətini nəzərə alındığı zaman aydın olur ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin mənfi xüsusiyyətlərdən imtina etməsi, müsbət xüsusiyyətləri qəbul etməsi, ümumi formada ifadə edilərsə, tərbiyə edilməsi, korreksiyası yetkin şəxslərə münasibətdə daha rahat və mümkündür. Bu səbəbdən əvvəllər məhkum olmuş şəxslərin HMO-da fəaliyyət göstərməsinə birbaşa olaraq qadağa qoyulması məsələsi daha dəqiq formulə edilməlidir. Cəza çəkdiyi dövrdə islah olan, müəyyən müsbət vərdişləri formalaşan, cəmiyyətə, vətənə xidmət etmək istəyi yaranan və edən, cəza çəkməkdən azad olunduqdan sonra öz müsbət xüsusiyyətlərini inkişaf etdirən və göstərən yetkinlik yaşına çatmayan və ya digər şəxslərin də bu kateqoriyaya aid edilərək gələcəkdə HMO əməkdaşı, hakim və s. kimi fəaliyyətlə məşğul olmalarına qadağa qoyulması, düşünürük ki, doğru hesab edilə bilməz. Həmin şəxslərə ehtiyatsızlıqdan cinayət törətmiş və ya təsadüfi tip cinayətkarları da aid etmək olar[11].

[11] Yəhya Rza oğlu Abdullalı, *Məhkumların sosial adaptasiyası* (2024) 154.

Beləliklə, bildirmək lazımdır ki, məhkumluq institutu barədə mövcud olan qüsurlar və onun doğru şəkildə tətbiq edilməməsi nəticədə bir sıra ciddi problemlərin yaranmasına ilə nəticələ bilər. Qeyd ediləcək problem daha özünü cinayət törətmiş insanın cəmiyyətə inteqrasiyası, sosial adap-tasiyası, cinayətin törədilməsinə kömək edən amillərin olduğu şəraitə yenidən qayıtması aspektindən göstərir.

Təəssüf ki, törədilmiş cinayətlərə görə azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkib bitirməklə törədilmiş cinayətin bütün nəticələri aradan qalxmır. Cinayətin törədilməsi barədə qeydlər məhkum-lara həmsöhbətlərə işgüzar münasibətlərində, ictimai münasibətlərində və rəsmi əməliyyatlarında keçmişlərinə dair məlumatların öyrənilməsi, araşdırılması üçün aparılır[12]. Bu da öz növbəsində real fonda həmin insanın vəziyyətinin pisləşməsinə, fərqli yollarla zəruri tələbatlarının ödənilməsi üçün çalışmasına, nəticədə məhkumun islahında qüsurların formalaşmasına, özünü göstərməsinə səbəb ola bilər.

Digər bir problem isə məhkumların azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edilmiş şəxslərin cəzanın çəkdiyi cəzaçəkmə müəssisələri ilə bağlıdır. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslər üçün cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün müəyyən edilməsi AR Cinayət Məcəlləsinin 56-cı maddəsi ilə müəyyən edilir. Həmin Məcəllənin 56.1.3-cü maddəsinə əsasən, xüsusilə ağır cinayətlər törətməyə görə ilk dəfə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslər, habelə cinayətlərin residivi zamanı, əgər məhkum əvvəllər azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkmiş və cinayətlərin xüsusi təhlükəli residivi zamanı qadınlar tərəfindən cəzanın ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində çəkilməsi müəyyən edilir. Nəticə etibarilə, əgər şəxs böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlərə görə belə ikinci dəfə azadlıqdan məhrum edilirsə, xüsusilə ağır cinayət törətmiş şəxsə eyni müəssisədə cəza çəkməli olur.

AR Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsinə əsasən, cəzanın məqsədlərindən biri də sosial ədalətin bərpasıdır. Lakin sosial ədalət yalnız cəza çəkən şəxslərlə cəmiyyətin qalan hissəsi arasında yox, həm də məhkumların öz aralarında mövcud olmalıdır. Cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün müəyyən edilməsinin yuxarıda qeyd olunmuş qaydası isə təkcə sosial ədalət prinsipinə zidd olmamaqla qalmır, eləcə də yalnız böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətmiş şəxslərin özlərindən daha ictimai təhlükəli şəxslərlə eyni mühitədə qalaraq onların psixoloji vəziyyəti və xarakterinin təsiri altına düşmələri və onlara uyğunlaşmalarına gətirib çıxarır. Nəticədə, islah olunmaları üçün məhkum edilmiş şəxslər daha da ağır islahat möhtac vəziyyətə düşürlər.

Məhkumluq barədə qeydin mənfəi tərəfi odur ki, onun cinayət-hüquqi nəticələri qanuni yolla aradan qalxsa da, keçmiş davranışlarına görə cəmiyyətin onu yenidən qəbul etməsi çox çətin olacaq. Təbii ki, məhkumun normal həyata qayıtması mümkün qədər sakit, başqalarının lüzumsuz qınaq və töhməti olmadan baş verməlidir. Bununla belə, müasir cəmiyyətdə insanlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan münasibətləri ilk növbədə etibar üzərində qururlar. Bu mənada cəmiyyət keçmiş cinayətkarı hətta o, “islah olma yolunu” tutmuş və törətdiyi cinayətdən həqiqətən peşman olsa belə, qanuna tabe olan vətəndaşlarla bərabər şəraitdə qəbul etməyə həmişə hazır deyil[13]. Əlbəttə, qeyd edilən məsələnin faydalı və zərərli tərəfləri, real fonda özünü göstərmə forması barədə yuxarıda bəhs edildi və istisna hallara diqqət edilməlidir.

Məhkumluq barədə qeyd və məhkumluğun ödənilməsi institutu hər nə qədər cinayətkarlığı azaltmaq, törədilə biləcək yeni pozuntuların qarşısını almaq, qısaca, cinayətin ölkədə adi bir hadisə halına gəlməsinə qarşı vaxtında tədbir görmək məqsədləri daşsa da, reallıqda ortaya çıxardığı nəticələrin bundan çox daha fərqli də ola bilməsi mübahisə predmeti olmayacaq dərəcədə barizdir.

[12] Ceza Hukukunda Adli Sicil Kaydının Silinmesi (2021), https://www.olgun.av.tr/tr/ceza_hukukunda_adli_sicil_kaydinin_silinmesi (son baxış mart, 2024)

[13] Судимость и ее уголовно-правовое значение, курсовая работа, Студентка 2-го курса Очного отделения Юридического факультета Серова Елизавета Андреевна (2026) 19.

Məhkum olmuş şəxslər arasında cinayət törətməklə bağlı əvvəlcədən planı olmamış, hətta ömrü boyu cinayətkarlığın əleyhində düşüncülərə malik olaraq yaşamış, sadəcə həyatındakı gözlənilməz hadisələrin gedişatının nəticəsi olaraq cinayət törətmiş (*bu cür cinayətlərə qəflətən yaranan motivdən irəli gələn, yəni cinayətkar xarakterlə bağlı olmayan cinayətlər və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 121, 122, 123-cü və s. maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər nümunə olaraq göstərilə bilər*) bir çox insan var ki, təyin edilmiş cəzanın çəkilib qurtarmasından sonra onlara qarşı edilə biləcək ən böyük “yaxşılıq”, effektiv tədbir özlərinin də istəmədən törətdikləri bu hüquqa zidd əməli “unutmalarına kömək göstərmək” olar.

Qeyd edilənlər təbii ki, həmin şəxslərin törətdikləri cinayətlərə haqq qazandırmaq, bunu normal qarşılamaq məqdədi daşımır. Bununla yanaşı, onlar cəzanı çəkib başa çatdırdıqdan sonra belə üzərilərində qalan bu “yük”ün həmin şəxslərin psixoloji vəziyyətini daha da ağırlaşdırması, onlar üçün də gözlənilməz olduğu halda aldıkları “cinayət törətmiş şəxs” statusunun özlərini daimi olaraq cinayətkarlığa meyilli hesab etmələrinə gətirib çıxara bilmə ehtimalı çox yüksəkdir.

Sadələn halların cinayət törətmiş insan üçün unudurulması onun gələcək məşğulluq fəaliyyətində problemlərlə qarşılaşmamasından da asılıdır. Doğrudur ki, ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsi nəticəsində cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxslərin, riski aradan qaldırmaq məqsədilə dövlət orqanlarında işləməsi təhlükəli görünsə də, az ağır və ya böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətmiş şəxslərə də eyni tərzdə münasibətin bəslənməsi ilk baxışdan doğru görünür[14]. Bütün bunlara baxmayaraq, düzgün mexanizm qurularaq cəza çəkməkdən azad olunmuş insanların əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmasına şərait yaratmaq, dəstək olmaq lazımdır.

3. Nəticə

Beləliklə, bu məqalədə şərh edilənlər əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlinə və müəyyən təkliflər verilə bilər:

1. Cəzanın məqsədlərindən biri də qeyri-əxlaqi, qeyri-leqal, düzgün olmayan yolla əldə edilmiş faydanın itirilməsi, məhrumiyyətin yaradılmasıdır.
2. Qurulan bir çox münasibətdə nisbilik prinsipi diqqətə alınmalıdır. İstər maddi, istərsə də qeyri-maddi aləmdə baş verən hadisələri və onun nəticələrini müxtəlif elementlərin (*qeyri-maddi aləmə münasibətdə parametrlərin*) qarşılıqlı reaksiyası kimi başa düşmək lazımdır. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, bir çox parametr düzgün seçilsə də, önəmli olan bir parametrin doğru müəyyən edilməməsi baş verən reaksiyada fərqli nəticələr yarada bilər.
3. Nisbilik prinsipi və qeyri-səlis məntiq daha intellektual, rəşional düşünməyi zəruri edir. Bu mənada məhkumların islah edilməsi zamanı qeyd edilənlər nəzərə alınmalı, onlara münasibətdə fərdi yanaşma özünü göstərməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər zaman eyni və bərabər şəkildə tətbiq edilən qaydalar sonda istənilən nəticəni əldə etməyə imkan verməyə və ədalət prinsipinə zərbə dəyə bilər.
4. Fəaliyyət, həmin fəaliyyəti həyata keçirən şəxsin özünə və davranışlarına münasibətin formalaşmasına səbəb olur. Bu mənada insanlar qeyd edilənlərdən asılı olaraq müəyyən status əldə edir. Zamanla insanın davranışları dəyişsə belə cəmiyyətdə diqqət davranışlara deyil, statusa nisbətdə özünü göstərir. Belə ki, bu qayda cəmiyyətdə bir insanı tanımaq üçün ən asan, lakin hər zaman doğru olmayan yanaşmadır. Bir çox halda bir insan haqqında məlumat əldə etmək lazım olduqda əsasən onun statusu, vəzifəsi və s. öyrənilməyə çalışılır.

[14] Yəhya Abdullalı, yuxarıda istinad, 11, 160.

5. Məhkumluq barədə qeyd iki formada özünü göstərir. Bunlarda biri rəsmi dövlət orqanları tərəfindən aparılan qeydiyyat işi, digəri isə cəmiyyətdə cinayət törətmiş insanla bağlı əldə edilən məlumat və formalaşan fikir, "model" hesab edilə bilər.

6. Məhkumluq "etiketi" insanın törətdiyi cinayətin nəticəsi olaraq özünü göstərir. Lakin, bu zaman qəbul edilən "etiket" ilə cəzanın məqsədi bir-birinə zidd ola bilər. Cəmiyyətdə məhkumluq "etiketi" şəxsin cinayət törətdiyini, təhlükəli olduğunu, ona bir çox halda güvənməyin mümkün olmaması kimi qəbul edilir. Cəzanın məqsədi isə cinayət törədən insanın xarakterini, davranışlarını mənfi mənəviyyətə doğru dəyişməkdir. Göründüyü kimi cəza davranışların, xarakterin müsbətə doğru dəyişməsinə xidmət etdiyi halda, məhkumluq "etiketi" ətalətdə özünü göstərir, özündə dəyişməzliyi sərgiləyir, düşüncədə cinayət törədən insan barəsində mənfi sabit mövqeyinin olmasında ehtiva olunur.

7. Məhkumluq barədə qeydin, məhkumluğun ödənilməsi institutunun məqsədlərindən biri cinayət törətmiş insanın xarakterinin, cinayətə olan münasibətinin və s. müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bir dəfə cinayət törətmiş insan yenidən cinayət törədirsə, bu hal onun cinayətə olan münasibətinin kəskin olduğunu göstərə bilər. Əlbəttə, bu məsələ ilə bağlı kriminoloji yanaşma özünü göstərməli, cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şərait aradan qaldırılmasına, sosial adaptasiya tədbirlərinə diqqət edilməlidir. Bu da öz növbəsində təkrar cinayətlərin sayını azalda bilər. Çünki hər bir təkrar cinayət onu törədən insanın cinayətə müsbət münasibətinin olmasından deyil, cinayətin törədilməsinə kömək edən amillərin aradan

qaldırılmasına, sosial adaptasiya tədbirlərinə diqqət edilməlidir. Bu da öz növbəsində təkrar cinayətlərin sayını azalda bilər. Çünki hər bir təkrar cinayət onu törədən insanın cinayətə müsbət münasibətinin olmasından deyil, cinayətin törədilməsinə kömək edən amillərin aradan qaldırılmamasından da xəbərdar olmalıdır.

8. Məhkumluq barədə qeydin ikinci məqsədi cinayət törətmiş insanın öyrəşdiyi məhdudlaşma şəraitindən anı olaraq məhdudlaşmanın olmadığı şəraitə daxil olmasının qarşısını almaqdır. Bu da öz növbəsində məhdudlaşmanın olmadığı şəraitə daxil olunduğu halda keçmiş çətinliklərin anı olaraq unudulmasını təmin etmək, onun yenidən cinayət törətməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıya bilər. Lakin, bu məsələ də hər zaman istənilən nəticəni vermir. Buna səbəb zamanla məhdudlaşmanın azalmasına xidmət edən sosial adaptasiya tədbirlərinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməməsindən, həm də məhdudlaşdırmanın həmin insanın yenidən cinayət törətməsinə şərait yaratmaq ehtimalı olmasından irəli gələ bilər.

9. İnsanın komfort zonası daraldıqda, həmçinin onun üçün hər hansı müsbət təsirə malik çıxış, ümid yolu olmadıqda önəmli davranış "partlayış"ları özünü göstərə bilər.

10. Cinayət törətmiş insan barəsində qətimkan, tutulma və digər tədbirlər həyata keçirilən zaman cinayət törətmiş insanın cəmiyyət içərisində qeyd edilən problemlə qarşılaşmamasını, şərəf və ləyaqətinin alçaldılmamasını, onun "cinayətkar" olaraq tanınmasının qarşısının alınmasını nəzərə almaq lazımdır.

11. Etiketlər, mətn ilə bağlı olaraq məhkumluq "etiketi" hər zaman mənfi təsir göstərmir. Onun fayda verməsi isə baş vermə ehtimalı olan qüsurların, problemlərin qabaqcadan aradan qaldırılmasından

(“damğa”) mahiyyətinin, məqsədinin, ideologiyasının mənimsədilmə-sindən, bu mənada maarifləndirmənin həyata keçirilməsindən, müsbət nəticəyə gedən yolda maneə yarada biləcək təhlükəli fikirlərin və təsirlərin mövcud olmamasından, ümumi olaraq həmin insanda müsbət davranışlar sərgiləməyə həvəsin yaradılmasından, motivasiyanın formalaşdırılmasından, müəyyən dəstək tədbirlərinin tətbiqindən asılıdır.

12. Məhkumluq bir institut kimi ilk öncə, dəfələrlə cinayət törətmiş, cinayətkar xarakteri formalaşmış, bir sıra hallarda xüsusilə ağır cinayət törətmiş insanlar üçün mövcud olarsa, bu daha əlverişli, effektiv ola bilər. Burada deyilmək istənilən əsas məsələ ondan ibarətdir ki, islah olunma potensialı, meyli yüksək olan insanlara münasibətdə bu institutun tətbiqi bir çox halda faydalı olmaya bilər.

13. Məhkumluğun ödənilməsi institutunun formalaşdırılmasına səbəb olan məqsədlərə çatımı sosial adaptasiya tədbirlərinin və cinayətkarlıqla mübarizənin uğurlu həyata keçirilməsi təmin edə bilər. Buradan da görüldüyü kimi məhkumluq institutu həm də alternativ xarakter daşıyır və qeyd edilən tədbirlərin (*sosial adaptasiya və cinayətkarlıqla mübarizə*) uğurlu tətbiq edildiyi dövrə qədər mövcud olur, hətta mövcud olmalıdır (*müəyyən yumşalmalar olmaq şərtilə*).

14. Məhkumluğun davam etməsi şəxs üçün arzuolunmaz qeyri-hüquqi nəticələr ortaya çıxardığından onun mənəvi cəhətdən cəmiyyətdə aşağı sinif kimi qəbul olunması, əxlaqi prizmadan alt təbəqəyə daxil edilməsinə səbəb ola bilər.

15. Şəxsin üzərində məhkumluq “etiketi”nin qalması onun cəzasını çəkib başa çatdırma-sından sonra belə uzun müddət normal həyata geri qayıtmasına maneə ola biləcək böyük təhlükədir.

16. Məhkumluğun ödənilməsi institutunun varlığı düzgün nizamlanmadığı hallarda cəmiyyətin üzvləri, sağlam ictimai qayda və təhlükəsizlik üçün qalxan (*qoruyucu*) rolu oynamaqdan çox cəzasını çəkmiş şəxsin üzərində “yük” rolunu oynaya bilər.

17. Məhkumluq institutu mövcud olduqca cəzası yeni bitmiş, yenidən azadlığa çıxmış şəxslərin sosial adaptasiyası qarşısındakı maneələri azaltmaq məşəqqətli ola bilər.

18. İstər dövlətin cinayətkarlıqla mübarizə siyasəti, istərsə də cəmiyyətin ictimai qınağı cinayətkara yox, daha çox cinayətə yönəlməlidir. Çünki, cinayət və onun səbəblərinə cəmiyyətə yayılmış “virus” kimi baxılırsa, ona “yoluxanları sağaltmaq” qədər “antivirus” tapmağın önəmi də diqqət mərkəzinə gələ bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Səməndərov F.Y. *Cinayət Hüququ. Ümumi Hissə*, (2015) 478.
2. Senem Burcak, *Suç teorileri ve suç olgusu: Antalya örneği* (2008) 63.
3. Osman Dolu, AYTEKİN GELERO, H. İBRAHİM BAHAR, *Suç Sosyolojisi* (2013) 16.

-
-
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 83-cü maddəsinin şərh olunması ilə bağlı Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin müraciətinə dair (2009), <https://e-qanun.az/framework/17776> (son baxış mart, 2024)
 5. Малимонова М.А. Понятие Судимости: Подходы к Определению, Поиск Оптимальной Дефиниции и Попытка ее Построения (2021) 3.
 6. Yəhya Rza oğlu Abdullalı, *Məhkumların sosial adaptasiyası* (2024) 154.
 7. Ceza Hukukunda Adli Sicil Kaydının Silinmesi (2021), https://www.olgun.av.tr/tr/ceza_hukukunda_adli_sicil_kaydinin_silinmesi (son baxış mart, 2024)
 8. Судимость и ее уголовно-правовое значение, курсовая работа, Студентка 2-го курса Очного отделения Юридического факультета Серова Елизавета Андреевна (2026) 19.

COVID-19 kontekstində məcburi peyvəndləmənin hüquqi aspektləri: məcburi “kөнüllülük” yoxsa?

Ləman Əlicanova [1]

Xülasə

Bu gün müasir tibbin ən mühüm nailiyyətlərindən sayılan peyvəndlər epidemiyalarla mübarizədə bəşəriyyətin əldə etdiyi ən təsirli silahdır. Dövlətlər vətəndaşların yaşamaq hüququnu, dövlət orqanlarının, digər şəxslərin və şəxslərin özlərinin hərəkətləri nəticəsində yarana biləcək risklərdən qorumağa borcludurlar. Bu halda qarşımıza bir sual çıxır, vətəndaşların razılığı olmadan cəmiyyətin sağlamlığının qorumaq məqsədi ilə peyvəndlənmə prosesinin məcburi hala salınması hüquqi baxımdan nə dərəcədə doğrudur? Şübhəsiz ki, məcburi peyvəndləmə fərdi hüquq və azadlıqlara müdaxilə olacaq, amma bu da bir həqiqətdir ki, hər müdaxilə hüquq pozuntusu yaratmır. Bu məqalədə COVID-19 epidemiyası zamanı yaradılan peyvəndlərin məcburi hala gətirilməsinə hüquqi aspektdən yanaşılır, həm beynəlxalq qanunvericilik, həm də milli qanunvericilik təhlil olunaraq bu suala cavab tapılır. Məqalədə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin, o cümlədə Türkiyə Anayasa Məhkəməsinin bu sahədə verdiyi qərarlara istinad edilərək analogiya üzrə COVID-19-a tətbiq edilmişdir. Həmçinin ölkəmizdə məcburi peyvəndlənmənin hüquqi aspekti araşdırılmış və bu sahədə qanunvericiliyimizdə olan problemlər təhlil olunmuşdur. Sonda COVID-19 və digər peyvəndlərin məcburi edilməsi mümkünliyünün Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyinə uyğunluğu qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: məcburi peyvəndlənmə, covid-19, hüquqauyğunluq

1. Giriş

Çinlilər tərəfindən eradan əvvəl 1000-ci illərdən tətbiq edilən peyvənd və peyvəndlənmə, müasir tibbin ən önəmli nailiyyətlərindən biridir. Peyvəndlənmə üsulu ilə keçmişdə milyonlarla insanın ölümü və ya əlil qalmasına səbəb olan çiçək xəstəliyi demək olar ki, yer üzündən silinmiş, uşaq iflici (polio) yox olmaq dərəcəsinə enmiş, suçiçəyi, hepatit və digər yoluxucu xəstəliklərin yayılması böyük ölçüdə əngəllənmişdir. Heyvanlardan keçən xəstəlikləri qabaqlamaq məqsədi ilə də peyvəndlər dünyada geniş olaraq istifadə edilir.[2]

Şəxsin bədən bütövlüyünə birbaşa və ya dolaylı təsir tələb edən müdaxilələr şəxsin azad və birbaşa iradəsi olduqda, ona bu haqqda kifayət qədər məlumat verdikdə, ondan icazə alındıqdan sonra həyata keçirilə bilər. Kifayət qədər məlumatın verilməsindən sonra, şəxsin müdaxiləyə icazə vermə haqqı olduğu kimi, rədd etmə haqqı da vardır. Peyvənddə insan bədənində edilən tibbi bir müdaxilə olduğuna görə, qarşımıza belə bir maraqlı sual çıxır: şəxslərin razılığı olmasa da, məcburi peyvəndləməyə məruz qala bilərlərmi? Biz bu sualın cavabını COVID-19 peyvəndləri kontekstində həm milli hüquq, həm də beynəlxalq hüquq aspektindən cavablaşdırmağa çalışacağıq.

Qeyd etməliyik ki, mövzunun aktuallığına və əhəmiyyətinə baxmayaraq, bu mövzu hələ də məhkəmə qərarlarında öz əksini tapmamış məsələdir, ona görə də digər məcburi peyvənd təcrübələri ilə bağlı hüquqi müzakirələr və əsaslandırılmalar bizə bu məsələdə yol göstərəcəkdir. Başlangıç nöqtəsində məcburi peyvəndlənmə dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırmalıyıq. Peyvənd “məcburi” və “edilməsi tövsiyə olunan” olaraq iki cür təsnif olunur. Onlardan edilməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilən və şəxslərin peyvəndi rədd etməsi zamanı ölkədən-ölkəyə fərqli olsa da, müxtəlif sanksiyaların nəzərdə tutulduğu peyvəndlər “məcburi peyvəndlər” adlanır[3].

[1] Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının 2-ci kurs “Hüquqşünaslıq” ixtisasının tələbəsi

[2] Ruacan Ş, Türker K, Oder BE, ‘Bilim Akademiyasının Aşılma İle İlgili Görüşü’ (2015) 34-179/148 Bilim Akademisi Derneği <<https://bilimakademisi.org/wp-content/uploads/2015/07/BilimAkademisiAsiDuyurusu2015.pdf>>

[3] Turhan Kasapoğlu.M,2019

Məcburi peyvənd dövlət gücündən istifadə edilərək həyata keçirilən, məcburi hala gətirilən və rədd edilməsi müxtəlif sanksiyalara səbəb olan bir tənzimləmədir. Məcburi peyvəndləmə siyasətini həyata keçirən ölkələrdə bir və ya bir neçə peyvəndin məcburi hala gətirilməsi və buna paralel olaraq peyvənd olmamış uşaqların məktəbə qeydiyyatı alınmaması və ya uşaqlarını peyvənd etdirməyən ailələrə pul cəzasının verilməsi kimi hallara rast gəlinir. Müasir dövrdə məcburi peyvəndləmənin ilk nümunələrindən olan Amerika Birləşmiş Ştatlarında 1900-cü illərin əvvəllərində suçiçəyi epidemiyası zamanı Massaçusets ştatının böyüklər üçün tətbiq etdiyi məcburi peyvəndləmədə də oxşar sanksiyalarla qarşılaşırıq. 1902-ci ildə Massaçusets Səhiyyə Şurası ştatın qanunverici orqanı tərəfindən ona verilən səlahiyyətlərdən istifadə edərək 21 yaşdan yuxarı bütün sağlam insanları peyvənd etmiş, imtina edənlər üçün isə gündə 5 dollar cərimə cəzası tətbiq etmişdir. Henning Yakobsson adlı bir kişi bu cəriməni ödəməkdən imtina etdiyi üçün mühakimə olunmuş və nəhayətində Henning Yakobsson/Massaçusets işi ilə ABŞ Ali Məhkəməsi, dövlətin müəyyən şərtlər altında peyvəndə məcburetmə haqqını dəstəkləyən qərarını açıqlamışdır.[4] Buna qarşılıq olaraq dövlət tərəfindən edilməsi zəruri olmayan sanksiya nəzərdə tutulmayan, bununla belə insanlar üçün faydalı olan peyvəndlər tövsiyə olunan peyvəndlərdir.

Tibbi bir müdaxilə olmaqla icazə və razılıq tələb edən peyvəndlərdən fərqli olaraq, razılıq tələb olunmayan və şəxsin özü ilə bağlı tibbi qərarları almasında otonomi prinsipiylə ziddiyyət təşkil edən məcburi peyvəndlənmə hüquqi əsaslara söykənə biləmi? Əgər qanuni olarsa və hüquqi əsaslara dayanarsa, şərtləri nələrdir? Buradan yola çıxaraq COVID-19 peyvəndləri üçün də eyni əsaslar analogiya üsulu ilə tətbiq oluna biləmi?

Ümumiyyətlə, məcburi peyvəndləmə müdaxilələrinin həm yerli, həm də beynəlxalq məhkəmələrdə necə idarə olunub müvafiq hüquq normalarının hansı tərzdə şərh edilməsindən asılı

olaraq COVID-19 peyvəndləri üçün də analogiya üsulundan istifadə edib faydalana bilərik. Elə bu məqamda, gəlin, beynəlxalq hüquq və Azərbaycanın hal-hazırda hüquqi olaraq bağlı olduğu Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Konvensiyanın pozuntularını araşdıran Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarından başlayaq.

2. Məcburi peyvəndləmə ilə bağlı məhkəmə qərarları

2.1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları

Məcburi peyvənd məsələsi ilə bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə gələn və 1998-ci ildə baxılan Carlo Boffa/V.San Marino işində iddiaçı, səhiyyə nazirliyi tərəfindən edilməsi tələb edilən peyvəndi uşaqlarına etməmişdir. İddiaçı peyvəndlə bağlı ölüm sayının yüksək olması qarşısında, peyvəndin məcburi tətbiq olunmasının Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 2-ci maddəsində nəzərdə tutulan yaşamaq hüququnun pozulması olduğunu irəli sürmüşdür. Eyni zamanda uşaqlarının peyvənd olub-olmamasına dair qərarın da özünə buraxılmadığına görə Konvensiyanın 8-ci maddəsinin pozulduğunu diqqətə çəkmişdir.[5]

Məhkəmənin verdiyi qərarla qeyd olunur ki, San Marinonun həyata keçirdiyi peyvəndləmə prosesi ictimaiyyətin və aidiyyəti şəxslərin sağlamlığının qorunması zərurətinə əsaslanır buna görə də əsaslı və haqlıdır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 2012-ci ildə verdiyi Solomaxin/Ukrayna işində isə yuxarıdakından fərqli olaraq bu dəfə peyvəndlənən iddiaçı, 34 yaşında olan bir yetişkin insandır. İddiaçı razılığı olmadan vurulan "Difteri" peyvəndinin əks təsiri nəticəsində xroniki xəstəliyə tutulmuş, daha sonra isə dünyasını dəyişmişdir. Onun ölümündən sonra anası bu səbəblə məcburi peyvəndin hüquqazidd şəkildə oğlunun şəxsi həyatına müdaxilə etdiyini qeyd etmişdir.[6]

[4] 197 U.S 11 (1905), U.S Supreme Court, Jacobson v. Massachusetts, No.70

[5] Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM), Europe Court of Human Rights (ECHR), Carlo Boffa and 13 others v/San Marino, 15/01/1998, (Application No. 26536/95, HUDOC).

[6] Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM), Europe Court of Human Rights (ECHR), Solomaxin v. Ukraine, 24/09/2012, (Application No. 24429/03, HUDOC).

Məhkəmənin fikrincə, şəxsin fiziki toxunulmazlığına edilmiş müdaxilə əhalinin sağlamlığının qorunması və regionda xəstəliyin yayılmasının qarşısının alınması zərurəti ilə edilmişdir. Bundan əlavə, məhkəmənin qarşısında sözügedən peyvəndin həqiqətən şəxsin sağlamlığına zərər verdiyini sübut edən heç bir dəlil yoxdur. Məhkəmə sonda qeyd edir ki, məcburi peyvənd Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci bəndi ilə qorunan fiziki və əqli toxunulmazlıq hüququna bir müdaxilə təşkil etmişdir, amma bu, 8-ci maddənin pozulması hesab edilmir. Hər iki işdə zərərçəkənlərin iddiası böyük ölçüdə rədd edilmişdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə gələn və 2021-ci il aprel ayında verilən ən yeni qərarla, məcburi peyvəndləri etdirmədiklərinə görə uşaqları bağçaya qəbul edilməyən bir qrup Çexiyalı ailənin müraciətinə baxılmışdır. [7]

Şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ, şəxsin özəl həyatının başqalarından gizli saxlanılmasından daha geniş bir anlayışdır. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsinin qoruduğu dəyərlərdən biri də şəxsin fiziki və əqli bütövlüyüdür. Tibbi bir müdaxilə olan məcburi peyvənd məhkəmə qərarlarında fiziki bütünlük kimi incələnmiş və yuxarıda sadalanan bütün qərarlarda, məcburi peyvəndin 8-ci maddəyə yönəlik bir müdaxilə təşkil etdiyi vurğulanmışdır. Bununla belə, bu bir müdaxilə olsa belə, bu müdaxilənin yenə də hüquqa uyğun olması mümkündür. Qəribə səslənsə də, bu mümkündür və məhz 8-ci maddənin təhlili və hüquqi analizi bizə bunu deməyə əsas verir. Avropa İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 8-ci maddəsinin 2-ci bəndinin təhlili bizə müdaxiləni hüquqa uyğun hala gətirən 3 ünsürü göstərmişdir. Bu ünsürlərdən şəxsi həyata hörmət hüququna ediləcək müdaxilənin əvvəlcə qanuni bir əsasın olması, yəni haqqın ancaq qanun ilə məhdudlaşdırıla bilməsidir. Hüququ məhdudlaşdırıcı hüquqi əsasın mövcudluğundan başqa ikinci ünsür, müdaxilənin qanuni məqsədlərə çatmaq üçün edilməsi, üçüncü ünsür isə müdaxilənin demokratik bir cəmiyyətdə lazımlı olmasıdır.

Beləliklə, qanuni məqsədlə həyata keçirilən müdaxilənin demokratik cəmiyyətə mütənasib bir müdaxilə olması gözlənilir. Dediklərimizi ümumiləşdirib məhkəmə və hüquqi araşdırmalarla birgə dəyərləndirsək, belə bir ölçülülük səviyyəsi ortaya qoya bilərik: əlverişlilik, zərurilik və mütənasiblik.

- Əlverişlilik: Qanuni əsasla sahib bir müdaxilənin, gözlənilən qanuni məqsədi həyata keçirmək üçün kifayət və əlverişli olması
- Zərurilik: Gözlənilən məqsəd üçün müdaxilənin zəruri olması
- Mütənasiblik: Əldə ediləcək və gözlənilən məqsədlə müdaxilə arasında ölçülmüş və ağılabatan tarazlığın olması

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi məcburi peyvəndləmə ilə bağlı verdiyi qərarlarda xülasə olaraq məcburi peyvəndləmənin qanunla və yoluxucu bir xəstəliyin yayılmasını qabaqlamaq məqsədilə cəmiyyətin sağlamlığını qorumaq kimi qanuni bir məqsədlə edildiyini bildirmişdir. Şəxsin öz mənfəətlərini həyata keçirməsinə maneə olmayan və həyatını təhlükəyə atmayan bir məcburi peyvəndləmə siyasəti, dövlətin müvafiq məsələdə səlahiyyət çərçivəsini aşmır və demokratik cəmiyyətdə mütənasiblik ünsürünü pozmur. Göründüyü kimi, qanunilik şərtlərinə cavab verən məcburi peyvənd müdaxilələri baxımından şəxsin fiziki toxunulmazlığının qorunmasına marağı qarşısında ictimaiyyətin və cəmiyyətin sağlamlığının qorunması marağı daha üstündür. Sözügedən müdaxilələrin şəxsi həyata hörmət hüququnu pozmadığı da qərara alınıb. Məhkəmənin diqqət mərkəzində saxladığı məcburi peyvəndin “Müvafiq şəxsin həyatı baxımından təhlükə yaratmaması”, “Məcburi peyvəndlənmənin şəxs üzərindəki ağırlığının, peyvəndsiz cəmiyyət üzərindəki yükədən daha yüngül olması” məsələləri ayrıca önəm daşıyır. [8]

[7] Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM), Europe Court of Human Rights (ECHR), *Vavříčka and Others v. the Czech Republic*, 08/04/2021, (Application No. 47621/13, 3867/14, 73094/14, 19306/15, 19298/15, and 43883/15).

[8] Krasser A. Compulsory Vaccination in a Fundamental Rights Perspective: Lessons from the ECtHR. *ICL Journal* 2021;15(2):207-33.

2.2. Məcburi peyvəndləmə ilə bağlı Türkiyə Konstitusiyası məhkəməsinin qərarları

Bildiyimiz kimi, Türkiyə Anayasa Məhkəməsi Türkiyədə Konstitusiyaya nəzarəti həyata keçirən ən yüksək məhkəmə orqanıdır. Məhkəmə qanunların Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayır, əmrlərə və digər normativ-hüquqi aktlara rəy bildirir. 23 sentyabr 2012-ci il tarixindən isə, artıq hər kəs Konstitusiyada Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası ilə təmin edilmiş əsas hüquq və azadlıqların dövlət hakimiyyəti tərəfindən pozulduğunu iddia edərək fərdi şikayət yolu ilə Məhkəməyə müraciət edə bilər. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, Türkiyə vətəndaşlarının məcburi peyvəndləmə ilə bağlı məsələlərinə onların fərdi şikayəti ilə Anayasa Məhkəməsi baxır. Bunun əsas səbəbi isə, məcburi peyvəndləmə prosesinin milli qanunlarda olan əsas hüquq və azadlıqlarla ziddiyyət təşkil etməsi və toqquşmasıdır.

Məcburi peyvəndlərlə bağlı verdiyi qərarlardan 2015-ci il tarixli olan və fərdi şikayət yolu ilə məhkəməyə gələn Halime Sare Aysal müraciətində, Türkiyə Anayasa Məhkəməsi ailənin icazəsi alınmadan uşaqlıq dövrü peyvəndlərinin vurulub vurula bilməyəcəyinə dair dəyərləndirmə etmişdir.⁹ Halime Sare Aysal işində Ailə və Sosial Politikalar Bakanlığının (Ailə və Sosial Siyasətlər Nazirliyinin) müraciəti əsasında birinci instansiya məhkəməsi “Genişləndirilmiş Peyvənd Proqramı”nda yer alan peyvəndlərin zəruriliyi haqqında ailəni məlumatlandırmış, lakin buna baxmayaraq, ailə buna icazə verməmişdir. Buna görə də, uşağı “qorunmaya möhtac uşaq” olaraq qiymətləndirərək peyvəndlərin vurulmasına qərar verilmişdir. Nəticədə bütün daxili hüquq yollarından istifadə etmiş olan ailə Anayasa Məhkəməsinə fərdi ərizə ilə müraciət etmişdir. Türkiyə Anayasa Məhkəməsi müraciəti ”şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ”, ”bəzi tibbi zərurətlər və qanunda sadalanan hallar istisna olmaqla şəxsin bədən bütövlüyünə toxunulmaması”, ”tibbi müdaxilədən imtina hüququ”, ”əsas hüquq və

azadlıqlara müdaxilənin məhdudlaşdırılmasında qanunilik şərti” prinsipləri kontekstində dörd əsas başlıq altında dəyərləndirmişdir. Bu qərarla Türkiyə Anayasa Məhkəməsi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ilə paralel olaraq şəxsi həyat anlayışını geniş şərh etmiş və bu hüququn yalnız şəxsi toxunulmazlıq hüququna endirilə bilinməyəcəyini və şəxsin fiziki toxunulmazlığında şəxsi və ailə həyata hörmət hüququ çərçivəsində qorunduğunu bildirmişdir. Türkiyə Anayasa Məhkəməsi Anayasanın 17-ci maddəsini diqqət mərkəzində saxlamışdır:

17.2-Tibbi zərurətlər və qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, şəxsin fiziki toxunulmazlığına müdaxilə edilə bilməz və razılığı olmadan elmi və tibbi təcrübələrə məruz qala bilməz.

Anayasa 17-ci maddə ilə bağlı olaraq şəxsin razılığı olmadan ediləcək tibbi müdaxilənin hüququyğunluğunu təmin edən hallardan biri tibbi məcburiyyət, digəri isə qanuna əsaslanmasıdır. Məhkəmə isə tibbi məcburiyyət termininə belə bir açıqlama gətirmişdir: “Şəxsin razılığının alınmasının mümkün olmadığı, ancaq müdaxilə edilməməsi halında çox zaman şəxsin həyatı itirməsi ilə bağlı olan hallar”.^[10]

Nəticə olaraq, Türkiyə Anayasa Məhkəməsi bu qərarla, qanuni əsası olmadığı səbəbinə dayanaraq peyvəndə məcburetmanın (məcburi peyvəndlənmənin) şəxsi hüquq pozuntusu olduğuna qərar vermişdir.

3. Azərbaycan hüquq sistemində məcburi peyvəndləmə qaydaları.

3.1. Qanunvericiliyimiz məcburi peyvəndləməyə icazə verir mi?

İlk öncə onu vurğulamalıyıq ki, ölkəmizdə məcburi peyvəndi birbaşa qadağan edən və ya buna icazə verən heç bir norma mövcud deyildir. Bundan başqa, məcburi peyvəndin hüquqi olub-olmaması, peyvəndlənmə zamanı münasibətlərin necə tənzimləsi, peyvəndin əks göstərişi nəticəsində şəxsə

[9] T.C.Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası. Halime Sare Aysal. B. No:2013/1789, R.G. Tarih ve Sayı:24/12/2015-29572.

[10] Kara M, *Anayasa Mahkemesi'nin Zorunlu Aşıya Yaklaşımı* (İzmir Tabip Odası Yayınları 2017) 37-48

zərər dəyməsi kimi məsələlərlə bağlı qanunvericiliyimiz heç bir tənzimləmə müəyyən etməmişdir. Hüquq sistemimizin peyvəndlənmə məsələsinə reaksiya göstərməməsi, bu sahədə müəyyən fəaliyyətlər aparmaması bu məsələlərlə bağlı çəşqınlığa və qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Belə ki, peyvəndlənmə zamanı peyvəndin xəstəyə əks təsir göstərməsi, məcburi peyvəndlənməyə icazə verilib-verilməməsi, bunun hüququayğın olub-olmaması və bu kimi digər məsələlər qanuni nizamlamadan kənarında qalmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 41-ci maddəsi və “Əhalinin sağlamlığının qorunması” haqqında Qanununu 10-cu maddəsində hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ olduğu əks olunmuşdur.[11] Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şəxslərin öz sağlamlığını qorumaq kimi bir hüquqları var və qanunvericilik buna hər iki mənəbdə qeyd etməklə bunun vəzifə deyil, məhz hüquq olduğunu vətəndaşların diqqətinə çatdırmışdır. Hər bir şəxs bu hüququnu öz iradəsi, razılığı ilə istifadə edə və ya tam əksinə sükut vəziyyətində saxlaya bilər. Bəs bu hüquqa müdaxilə və bu hüququn məhdudlaşdırılması nə dərəcədə doğru və hüququayğındır? Hüquq sistemimiz bu cür tibbi müdaxiləyə dolayısı da olsa, icazə verirmi? Gəlin, qanunvericiliyimizin bu məsələdə bizə necə yol göstərdiyinə baxaq.

Konstitusiyamızın 71-ci maddəsinin 9-cu hissəsinə əsasən, hər kəs qanunla qadağan olunmayan hərəkətləri edə bilər və heç kəs qanunla nəzərdə tutulmayan hərəkətləri etməyə məcbur edilə bilməz. Bu müddəanın özü bizə bu mövzuya 2 fərqli tərəfdən baxmağa imkan verir. Məcburi peyvəndlənmə qanunla qadağan olunmayıb. Deməli bu növ fəaliyyətə dolayısı da olsa, icazə verilir. Digər tərəfdən məcburi peyvəndlənmə qanunda nəzərdə tutulmayıb, onda heç kəs peyvəndlənməyə məcbur edilə bilməz. Göründüyü kimi, konstitusiyamızın bu müddəası bizi 2 fərqli yanaşmaya sürükləyir. Deməli, biz xüsusi tənzimləməyə ehtiyac duyuruq. Nədir bu xüsusi tənzimlənmə?

Məcburi peyvəndlənmənin bir növ tibbi müdaxilə olduğunu, tibbi müdaxiləyə isə yalnız şəxsin razılığı ilə yol verildiyini qeyd etdik. Bununla bağlı “Əhalinin sağlamlığının qorunması” haqqında qanunun 27-ci maddəsinə istinad etməyimiz doğru olardı:

- Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar (təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardımın zəruri olduğu hallar) istisna olmaqla, vətəndaşın və ya onun qanuni nümayəndəsinin tibbi müdaxilədən imtina etmək, yaxud onun dayandırılmasını tələb etmək hüququ vardır.
- Tibbi müdaxilədən imtina etdikdə vətəndaş, yaxud onun qanuni nümayəndəsinə mümkün olan nəticələr barədə izahat verilməlidir. Tibbi müdaxilədən imtina edilməsi və onun gələcək nəticələri barədə izahat vətəndaşın tibbi sənədlərində qeyd olunur və onun özü, yaxud qanuni nümayəndəsi, eləcə də tibb işçisi tərəfindən imzalanır.

Deməli, axtarışında olduğumuz xüsusi tənzimlənmə budur. Bu müddəa bizə onu deməyə əsas verir ki, şəxslərin peyvənddən imtina etmək kimi hüququ vardır və bu halda qanunvericilik dolayısı da olsa, məcburi peyvəndlənməyə icazə verməmiş olur.

3.2. Məcburi peyvəndlənmə kontekstində qanunvericilikdə mövcud problemlər və həlli yolları

2019-cu ilin dekabrında COVID-19 ilə ilk qarşılaşma və daha sonra Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının bu virusu qlobal epidemiya adlandırması məcburi peyvənd müzakirələrini daha da populyarlaşdırdı. Məqaləmizin yazıldığı tarixdə dünya artıq normallaşma prosesinə girsə də, nəzərə alınmalıdır ki, bu epidemiya dünyanın qarşılaşdığı ilk epidemiya deyil və çox güman ki, son da olmayacaq. Dolayısı ilə, məcburi peyvəndlənmənin hüquqi ölçüsünü təyin etmək, milli qanunvericiliklərdə bunu nizamlamaq böyük önəm daşıyır.

[11] Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Əhalinin sağlamlığının qorunması” haqqında Qanun

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə məcburi peyvəndi birbaşa qadağan edən və ya buna icazə verən heç bir norma mövcud deyildir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, qanunvericilikdə nəinki məcburi peyvəndləmə, həmçinin epidemiya və peyvəndlənmə prosesi də tənzimlənməyib. Bu da öz növbəsində çətinliyə və qeyri-müəyyənliyə gətirib çıxardır. Əminəm ki, hamını bir sual maraqlandırır: Epidemiya və yoluxucu xəstəliklərin bu qədər yayıldığı və vaksinasianın bu qədər həyata keçirilib, populyarlaşdığı bir zamanda niyə hələ də hüquq sistemi bu münasibətləri tənzimləyib, çətinliklərə və müzakirələrə son qoymur?

Əslində, qanunvericiliyimizdə “Əhalinin sağlamlığının qorunması” haqqında qanun geniş tətbiq və istifadə olunur. Amma maraqlısı budur ki, bu qanun epidemiya və peyvəndləmə ilə bağlı münasibətləri tənzimləmir. Ona görə də, bu qanunvericilikdə olan mövcud problemlərdən biri hesab olunmalıdır. Dünyanın epidemiya və yoluxucu xəstəliklərlə bu qədər mübarizə apardığı dövrdə bu məsələlərin hüquqda öz yerini tapmaması, tənzimləmədən kənar qalması doğru bir hal deyildir. Doğrudur, bu qanunun 1997-ci ildə qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, bir tərəfdən hüquq sisteminə haqq verə bilərik. Hüquq cəmiyyətdə, cəmiyyət arasında yaranan ictimai münasibətlərlə formalaşır. Əgər cəmiyyətdə yeni ictimai münasibət, tənzimlənməli yeni münasibətlər yaranırsa, bundan sonra bunları tənzim edən və qaydaya salan hüquq normaları yaradılır. 1997-ci ildə epidemiya və yoluxucu xəstəliklərin indiki qədər yayılmadığını və müasir dövrdə bu sahədə olan problemlərin olmadığını nəzərə alsaq, bu qanunda epidemiya və peyvəndləmə ilə bağlı müddələrin olmamasını normal hesab edə və bu qanunun o dövr üçün ideal hesab oluna biləcəyini güman edə bilərik. Amma müasir dövr üçün eyni şeyi deyə bilmərik. İllər keçdikcə cəmiyyət, insanlar arasındakı münasibət, dünya dəyişir və yeni münasibətlər yaranır, hüququn üstünə düşən yük artırılır.

Hüquq artıq cəmiyyətə uyğunlaşmaqla bərabər yeni münasibətlərdə cavab verməli və tənzimləməli olur. Bu halda, “Əhalinin sağlamlığının qorunması” haqqında qanunun 1997-ci ildə qəbul olunmasını əsaslı səbəb saya bilmərik. Belə ki, 2019-cu ildən etibarən dünyanın üzləşdiyi bu fəlakət özü ilə birgə bir sıra hüquqi suallarda ortaya çıxarmışdır. Bu suallardan biri və ən başlıcası da məhz budur: Məcburi Peyvəndləmə qanuni və hüquqauyğun bir tibbi müdaxilədirmi?

Qəbul etməliyik ki, qanunvericiliyimizi təhlil edib dolayısı ilə bu suala cavab tapmaq mümkündür. Qanunvericilik şəxslərin tibbi müdaxilədən imtina kimi bir hüququ olduğunu qeyd etməklə, dolayısı ilə olsa da, məcburi peyvəndləməyə icazə vermədiyini qeyd edir. Amma belə bir reallıqda var ki, COVID-19 epidemiyası artıq səngisə də, heç kim bizə gələcəkdə bundan daha güclü və yoluxucu bir epidemianın olmayacağı qərarını verə bilməz və bu zaman ölkəmizin məcburi peyvəndləməyə mövqeyinin necə olacağı, məcburi peyvəndləmənin tətbiq olunub-olunmayacağı bizə məhz o zaman aydın olacaq. Elə buna görə də “Əhalinin sağlamlığının qorunması” haqqında qanuna epidemiya və peyvəndləmə ilə bağlı müddələrin əlavə edilməsi və bunun bir fəsilə cəmləşdirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Belə olduğu halda, həm hökumət həm də vətəndaşlar üçün çətin suallara son qoyular və fors-major hallarda ediləcək hərəkətlərin hüquqauyğun olub-olmaması sualı vaxt almaz. Ümid edirik ki, qanunvericilik tezliklə hüquqi tənzimləmədən kənar qalan məsələləri öz çətiri altına alıb bu problemləri həll edər.

4. COVID-19 və digər peyvəndlərin məcburi edilməsi mümkünlüyünün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğunluğu

Qanunvericiliyimizin məcburi peyvəndləməyə icazə ehtiva etməməsini qeyd eləsəkdə, klinik, ağır gedişli və yoluxuculuğu yüksək olan bir xəstəliyin ortaya

çıxması halında, cəmiyyətin təhlükə altında olmasını nəzərə alaraq, məcburi peyvəndləmənin tətbiq oluna biləcəyi ilə bağlı fikirləri COVID-19 vaksinləri baxımından qiymətləndirək. Ancaq ilk öncə xüsusilə şəxsin şəxsi həyatına və digər hüquq və azadlıqlarına müdaxilənin: əlverişlilik, zərurilik, mütənasiblik meyarlarına uyğunluğunu dəyərləndirə bilərik [12].

4.1. Əlverişlilik:

Peyvəndlər yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə aparan xəstəliyin sağlam şəxslərə yoxuldurulmasını əngəlləyən qoruyucu bir tədbirdir. Bu mənada peyvənd olma hüququ olduğu halda peyvəndlənməyən uşaqlar daxil hər kəs, peyvəndlənməyən həssas qrupların xəstəlik riskini artıracağını, hətta peyvəndlənməyə uyğun olmayan şəxslərin belə həssas və köməkətsiz şəxslərin yaşama haqqını təhdid etdiyini deyə bilərik [13]. Bu vəziyyətdə hal-hazırda COVID-19-a qarşı daha təsirli bir qoruyucu metod və ya müalicə tapılmadığından insan sağlamlığına zərər verməmək şərti ilə COVID-19 virusuna qarşı kəşf edilən peyvəndlərin cəmiyyətin sağlamlığını qorumaq üçün əlverişli bir metod olduğunu deyə bilərik. Ancaq bunu demək üçün də peyvəndin məcburi olduğu cəmiyyətdə cəmiyyətin sağlamlığı məqsədinə çatmaq üçün təsirli bir metod olduğunu göstərən məlumatlar, statistikalar mövcud olmalıdır. Başqalarına zərər gəlməsinin qarşısının alınması üçün məcburi peyvəndlənmənin vacib olduğu düşünülürsə, məsələn peyvəndin yoluxma dərəcəsini kəskin azaltdığını və ya tamamilən kəsdiyini göstərən sübut mövcud olmalıdır. İcazə verilən peyvənd keyfiyyətli, etibarlı olmalı və məcburi hala gətiriləcəyi şəxslər üçün pulsuz olmalıdır. Yetərli keyfiyyət, etibarlılıq və pulsuz olmaması, peyvənd olunması vacib olan ancaq peyvənd əldə edə bilməyən şəxslər üzərində yük yaradacaq və səhiyyə xidmətlərində sosial bərabərsizlik yarada və bunu dərinləşdirəcəkdir.

Effektivlik kontekstində peyvəndin təhlükəsizliyi də nəzərə alınmalıdır. Vaksinasıya məcburi olacaqsə, onun etibarlılığını sübut edən məlumatlar olmalıdır.

Təhlükəsizliyə dair məlumatlar olmadıqda və ya peyvəndlə bağlı risklərin peyvənd olmamaqla bağlı risklərdən çox olduğu hesab edildikdə, məcburi peyvəndləməni bu əsasda haqlı çıxartmaq mümkün olmayacaq. Təcili və ya şərti istifadə üçün icazə verilən peyvəndlərin təhlükəsizlik meyarına cavab verib-verməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Yetərli təhlükəsizlik sübutunun olmadığı hallarda, məcburi peyvəndlənmənin cəmiyyətin sağlamlığını qorumaq hədəfinə çatacağına heç bir zəmanət olmayacaq. Peyvənd yetəri qədər təhlükəsiz qəbul edilsə belə, peyvəndlə bağlı yaranabiləcək zərərləri aradan qaldırmaq üçün təminat planları ilə məcburi peyvəndləmə prosesinin həyata keçirilməsi tövsiyə olunandır. Çünki peyvənddən zərər gören insanların məcburi müdaxilədən yaranan zərərlərdən dolayı hüquqi çarə axtarmasını tələb etmək ədalətsizlik olacaqdır. COVID-19-a qarşı peyvənd axtarma və təkmilləşdirmə işləri dünya miqyasında daha öncə görülməmiş bir sürətdə və miqyasda baş vermişdir. Ona görə də COVID-19 peyvəndlərinin nə qədər müddət immunitet təmin edəcəyi və əks təsirlərinin nə olacağı bu gün üçün hələ də dəqiq olaraq məlum deyil. Peyvəndlərin uzunmüddətli immunitetlə təmin edib etməyəcəyi virusun tez-tez mutasiyaya edib etməməsindən asılıdır. Sonrakı illərdə mutasiyaya uğramış virusa görə yeni peyvəndlərin kəşf olunması və cəmiyyətin yenidən peyvəndləmə ehtiyacının olub-olmaması hələ də bəlli deyil. Bu hallar baş versə, həm bütün cəmiyyətə tətbiqini çətinləşdirəcək, həm də xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olacaq.

Başqa bir məsələni də mübahisələndirmək yerinə düşərdi ki, 12 yaşdan kiçik uşaqlar üçün COVID-19 peyvəndlərinin təhlükəsizliyi və effektivliyi ilə bağlı kifayət qədər məlumatın olmaması səbəbindən bu yaş qrupunun məktəbə qəbulunu peyvəndin şərtləri ilə əlaqələndirmək etik cəhətdən qəbul edilməz və müzakirəyə açıqdır. Bunu da qeyd edək ki, təsdiqlənmiş COVID-19 peyvəndlərinin, xəstəliyin ağır gedişi və ölümlərin qabağını almaqda təhlükəsiz,

[12] Kanadoğlu K, 'Zorunlu Aşının Anayasallığı' (Lexpera Blog, 20 fevral 2020) <<https://blog.lexpera.com.tr/zorunlu-asinin-anayasalligi>>

[13] Etiler N, 'Yükselen Bir Toplum Sağlığı Sorunu Olarak: Aşı Reddi' (2019) 18 Hukuk Defterleri Erişim Tarihi: 06.06.2021 <<http://hukukdefterleri.com/yukselen-bir-toplum-sagligi-sorunu-olarak-asi-reddi/>>

əlverişli olduğunu açıqlayan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı etik səbəblərə görə bu peyvəndlərin məcburi tətbiqinə məsafəli yanaşdığı aydın olur.

4.2. Zərurilik:

Zərurilik meyarı hüquqi məqsədə çatmaq üçün tibbi müdaxilənin təcili bir ehtiyaca cavab verə biləcək son çarə olması halında qarşılınmış olacaq. Digər tərəfdən, şəxsi həyata müdaxilə və valideynlik hüquqlarını daha az məhdudlaşdıran, fəqət məqsədə çatmaqda eyni dərəcədə əlverişli tədbirlər mövcuddursa, zərurilik meyarı tapdalanacaqdır. Başqa bir sözlə, məcburi peyvəndlənmə yalnız o halda tətbiq oluna bilər ki, eyni məqsədə daha yumşaq bir metodla çatmaq mümkün deyildir. Bu halda peyvəndin tövsiyə edilməsi yumşaq metod nümunəsi olaraq aqlımıza gələ bilər və bu şəkildə süni immunitet təmin oluna bilər, peyvəndə məcburetmə qanuni sayılmayacaq. İndiyədək COVID-19-un müalicəsində effektiv nəticə verən başqa bir üsul olmadığına görə, bu məcburi müdaxilənin zərurilik meyarına uyğun olduğunu söyləyə bilərik. Yaşamağı təhdid edəcək dərəcəyə gələndə qədər ciddiyyət, fərqli yaş qruplarına nəzərən dəyişən təhlükə və mutasiyaya uğrayan variantları məcburi peyvəndlənmənin lehinə bir arqument ola bilər. Daha əvvəllər məcburi peyvəndləmə proqramlarına daxil edilən bir çox peyvənd uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdu. COVID-19-a gəldikdə, bir qrup olaraq uşaqlar infeksiyaya daha az meyillidir və ya onlar bunu çox yüngül və asemptomatik keçirir. Fikrimcə, bu şərtlər altında, məqsəd uşaqları qorumaqdırsa, məcburi peyvəndlənmənin uşaqlar üçün zəruriliyi mübahisəli mövzudur.[14]

Yaşadığımız COVID-19 epidemiyasını Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı 11 mart 2020-ci ildə “Global Pandemiya” elan etmişdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının bu qərarına əsaslanaraq bu vəziyyətin tibbi məcburiyyətin əhatə dairəsinə girdiyi iddia edilərək peyvəndlənmənin zəruriliyi baxımından məcburi tutula bilərmi?

Tibbi məcburiyyət ümumi olaraq xəstənin icazəsinin alınmasının mümkün olmadığı, ancaq müdaxilənin edilməməsi təqdirində şəxsə ciddi zərər dəyəcəyi və çox zaman xəstənin ölümü ilə nəticələnəcək hallar üçün istifadə edilir. Peyvənd isə qabaqlayıcı bir tibbi müdaxilə olmaqla tibbi məcburiyyət çətiri altına girmir.

4.3. Mütənasiblik:

Mütənasiblik meyarı çərçivəsində, şəxsi həyata hörmət və onunla bağlı olan hüquqlara gətirilən məhdudlaşdırmada gözlənilən məqsəd ilə məhdudlaşdırma vasitəsi arasında uyğun bir balans qurulmalıdır. Şəxsin böyük fədakarlığı göz önünə gətirilməli və cəmiyyətin mənfəəti ilə şəxsin mənfəəti arasında ədalətli bir balansın qorunub-qorunmadığı müəyyən edilməlidir. Bu halda yaşanan epidemiyanın cəmiyyətdəki təsiri, yayılma səviyyəsi, ölüm statistikasını, şəxsləri yatağa məhkum etmə dərəcəsi kimi məlumatlara görə müdaxilənin balanslı olub-olmadığı dəyərləndirilir[15]. Ancaq qəbul etməliyik ki, şəxsin yaşamaq və şəxsi həyatına hörmət hüququna edilən müdaxilənin yarada biləcəyi zərərlər ilə başqalarının sağlamlıq və yaşamaq hüququnun qorunması arasında fayda-zərər balansını qabaqcadan görüb təxmin etmək heç də asan deyil. Burada məcburi peyvənd şəxsin yaşamaq və şəxsi həyata hörmət hüququ baxımından azda olsa bir risk ortaya çıxarırsa, burada əsas hüquq və azadlıqların pozulmasından söhbət gedə bilərmi, yoxsa cəmiyyətin sağlamlığı üçün şəxsi risklər gözə alınmalıdır? Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə görə bu cür müdaxilələr şəxsin sağlamlığına zərər vermədiyi müddətdə haqlıdır. Cəmiyyət sağlamlığının qorunması məqsədini daşıyan peyvəndləmə prosesinin, maraqlı şəxsin sağlamlığı və həyatı baxımından bir təhlükə yaratmaması şərtiylə, demokratik bir cəmiyyətdə lazımlı, məqsədli bir tədbir olduğunu qəbul edirik. Müdaxilənin mütənasib olması üçün lazım olan başqa bir şərt onun demokratik bir cəmiyyətdə zəruri olmasıdır. Məsələn, könüllü peyvəndlənmə səviyyəsinin yüksək olduğu

[14] McMillan A, 'Mandatory vaccination: legal, justified, effective?' (International Bar Association, 19 mart 2021) <www.ibanet.org/article/70E1F93E-A23B-4F1A-A596-AEEF84750241>

[15] Kanadaoğlu (n 12).

[16] Çapar A, 'Salgın hastalık dönemlerinde idare tarafından kamu sağlığı gerekçesiyle getirilebilecek "zorunlu aşı" uygulaması üzerine bir değerlendirme' (Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları 2021) 136-55.

cəmiyyətlərdə belə bir müdaxilə zəruriliyini itirəcək və qeyri-mütənasib olaraq dəyərləndiriləcək. Bu ədalətli balansın qurulabilməsi üçün ilk öncə müdaxilə edilən hüququn özünə toxunulmamalıdır. Məsələn, hüquq-mühafizə orqanları vasitəsilə insanları zorla tutub peyvənd vurmaq qeyri-mütənasib bir müdaxilədir. Ancaq məcburi peyvəndləmənin qanunla məcburi edilib buna əməl olunmadığı hallarda müxtəlif sanksiyaların tətbiqi mütənasib bir müdaxilə olaraq qəbul edilə bilər.

Nəticə

İstər Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, istərsə də Türkiyə Anayasa Məhkəməsinin məsələ ilə bağlı qərarlarında bildirildiyi kimi: bir hüquq və azadlığa müdaxilədən bəhs ediriksə, müdaxilənin hüquqi bir təməlinin yəni, müdaxiləyə icazə verən bir qanun hökmünün mövcud olması ilk növbədə axtarılan bir şərtədir. Şəxsin razılığı olmadan vurulan məcburi COVID-19 peyvəndi də digər məcburi vurulan peyvəndlərdə olduğu kimi Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında göstərilən bəzi əsas hüquq və azadlıqlara müdaxilə təşkil edir. Bu müdaxilənin hüquqa uyğun sayılması üçün 3 əsas şərt tələb olunur: əlverişlilik, zərurilik, mütənasiblik. Məcburi peyvəndləmənin qanunla və yoluxucu bir xəstəliyin yayılmasını qabaqlamaq məqsədilə cəmiyyətin sağlamlığını qorumaq kimi qanuni bir məqsədlə edildiyini, şəxsin öz mənfəətlərini həyata keçirtməsinə maneə olmadığı və həyatını təhlükəyə atmadığını, demokratik cəmiyyətdə mütənasiblik ünsürünü pozmadığını nəzərə alsaq, bu müdaxilə qanunauyğun bir müdaxilə hesab oluna bilər. Ölkəmizdə məcburi peyvəndi birbaşa qadağan edən və ya buna icazə verən norma mövcud olmasa da, "Əhalinin sağlamlığının qorunması" haqqında qanunun 27-ci maddəsi bizə onu deməyə əsas verir ki, şəxslərin peyvənddən imtina etmək kimi hüququ vardır, bu halda qanunvericilik dolayısı da olsa,

məcburi peyvəndlənməyə icazə verməmiş olur. Dünya artıq normallaşma prosesinə girsə də, nəzərə alınmalıdır ki, bu epidemiyə dünyanın qarşılaşdığı ilk epidemiyə deyil və çox güman ki, son da olmayacaq. Dolayısı ilə, məcburi peyvəndləmənin hüquqi ölçüsünü təyin etmək, milli qanunvericiliklərdə bunu nizamlamaq böyük önəm daşıyır. Qüvvəyə mindiyi dövrdə uğurlu və ideal sayılan 1997-ci il tarixli "Əhalinin sağlamlığının qorunması" haqqında qanun üçün bu gün eyni fikirləri səsləndirmək düzgün olmaz. Düşünürük ki, hüquqi tənzimləmədən kənar qalan məsələlərin bu qanuna əlavə olunması və tənzimlənməsi məqsədamüvafiq olardı. Qanunvericiliyimizin məcburi peyvəndləməyə icazə ehtiva etməməsini qeyd eləsək də, ağır gedişli və yoluxuculuğu yüksək olan bir xəstəliyin ortaya çıxması halında cəmiyyətin təhlükə altında olmasını nəzərə alaraq, məcburi peyvəndləmənin tətbiq olunmayacağı qərarı yoxdur. Əgər şəxsin hüquq və azadlıqlarına müdaxilə edilib məcburi peyvəndlənmə tətbiq olunsaydı, bu proses üç əsas şərt olan əlverişlilik, zərurilik, mütənasiblik kimi meyarlara uyğun olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Etiler N. *Yüksəlen Bir Toplum Sağlığı Sorunu Olarak: Aşı Reddi. Hukuk Defterleri 2019; 18: Erişim Tarihi: 10.06.2021 <http://hukukdefterleri.com/yukselen-bir-toplum-sagligi-sorunu-olarak-asi-reddi/>*
2. Gur-Arie R, Jamrozik E, Kingor P. *No Jab, No Job? Ethical Issues in Mandatory COVID-19 Vaccination of Healthcare Personnel. BMJ Global Health 2021;*
3. Öğüt, İS, Akbulut O. *Covid 19 Aşısı ve Hukuk. Tıp Hukuku Dergisi 2021;19:33-118.*
4. Hakeri H. *Tıp Hukuku. Ankara: Seçkin Yayınevi; 2021.s. 437-55.*

5. Schwartz JL. *Evaluating and Deploying COVID-19 Vaccines - The Importance of Transparency, Scientific Integrity, and Public Trust. The New England Journal of Medicine* 2020;383(18):1703-5
6. Şeker G. *Anayasa Mahkemesi'nin Zorunlu Aşıya İlişkin Bireysel Başvuru Kararlarının Objektif Etkisinin İdare Hukuku Açısından Değerlendirilmesi. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2021;29(1):659-93.
7. Savulescu J. *Good reasons to vaccinate: mandatory or payment for risk?* *J Med Ethics* 2021;(47):78–85.
8. Okyay RA, Akbaba M, Kirkit E. *Aydınlatılmış Onam ve Aşılama. Turk J Public Health*, 2015;13 (2):151-9.
9. Topçu İ, Nasubbeyoğlu N. *Gen Düzenleme Teknolojileri Bağlamında COVID-19 Aşı Çalışmaları ve Etik Sorunlar. Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 2020;25(3):274-84.
10. *The Impact of the COVID-19 Pandemic on Human Rights and the Rule of Law* <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/covid19> (Erişim Tarihi: 10.12.2021)



Nurlan Babayev

Nurlan Babayev maliyyə və korporativ hüquq üzrə ixtisaslaşmış hüquqşünas - vəkildir. O ilk olaraq əmək fəaliyyətinə Ədliyyə Nazirliyinin Qanunvericilik baş idarəsində başlamış, daha sonra yarandığı ilk gündən etibarən Mərkəzi Bank yanında Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin Hüquq şöbəsinin rəisi vəzifəsində çalışmışdır. Nurlan Babayev 6 il müddətində Avropa Şurasının MONEYVAL Komitəsində Azərbaycan nümayəndə heyətinin daimi üzvü olmuşdur və ölkəmizi bu təşkilatda təmsil etmişdir. Nurlan Babayev, həmçinin 2012-ci ildən PL/TMM üzrə sertifikatlaşmanı həyata keçirən nüfuzlu Amerika Ekspertlər Assosiasiyasının (ACAMS) üzvü, 2022-ci ildən isə Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupunun (FATF) sertifikatlı təlimçisidir. 2019-cu ildən bəri Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin Nəzarət və hüquq mühafizə orqanları ilə iş departamentinin direktoru vəzifəsində çalışır. Nurlan Babayev Bakı Dövlət Universitetində bakalavr və magistr təhsilini, Amerikanın Çikaqo Kent Kollecinə isə hüquq üzrə magistr pilləsini tamamlamışdır.

1) Çirkli pulların leqallaşdırılması hansı mərhələləri əhatə edir?

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması üçün bir çox texnikalar mövcuddur, lakin əksəriyyəti “yerləşdirmə”, “təbəqələşdirmə” və “inteqrasiya” adlanan üç mərhələdən ibarətdir.

Yerləşdirmə (placement) mərhələsində, cinayət yolu ilə əldə edilən gəlirlərin qanuni maliyyə sisteminə yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu, əsas etibarilə, nağd vəsaitlərin fiziki olaraq bank və ya digər növ maliyyə institutuna yerləşdirilməsidir.

Təbəqələşdirmə (layering) mərhələsi çərçivəsində cinayət yolu ilə əldə olunan gəlirlər başqa bir formaya çevrilir, onun izini gizlətmək üçün maliyyə-bank sistemində yerləşdirilmiş vəsaitlər ilə bu vəsaitlərə nəzarət edən şəxs arasında şərti olaraq mürəkkəb maliyyə əməliyyatları qatlarından ibarət təbəqələr formalaşdırılır. Vəsaitləri şəxsin özünün olduğu yerdən uzaqda tutmaqla xarici ölkələrə və ya başqa hesablara, bir çox hallarda, hesab sahibinin kimliyi barədə məxfiliyi təmin edən ofşor ərazilərə köçürülməsi, qiymətli kağızlara investisiya edilməsi və bu kağızların nominal saxlayıcılara həvalə edilməsi təbəqələşdirmə əməliyyatlarının bir qisimidir. İnteqrasiya (integration) mərhələsində isə artıq qanuni don geydirilmiş, cinayət aləmi ilə izləri itirilmiş vəsaitlər leqal biznesə inteqrasiya edilir. Nəticə etibarilə, cinayətkar ünsürlərin leqallaşdırılmış pulları istehlak etdiyi, qanuni aktivlərdən yenidən cinayətkar fəaliyyətə və ya leqal biznesə yönəltməsi cəhdləri bu mərhələdə reallaşır.

2) Ticarət əsaslı pulların leqallaşdırılması zamanı cinayətkarlar ən əsas hansı metodlardan istifadə edirlər? Bu metodların praktiki tətbiqi barədə ətraflı məlumat verə bilərsinizmi?

Ticarət əsaslı leqallaşdırma, cinayət yolu ilə əldə edilmiş vəsaitlərin ticarət əməliyyatları vasitəsilə leqallaşdırılması prosesidir. Bu prosesin əsas metodlarına “idxal qiymətlərinin şişirdilməsi və ya ixrac qiymətlərinin azaldılması”, “eyni göndərmə üçün bir neçə dəfə hesab-faktura təqdim edilməsi”, “göndərilən malların sayının razılaşdırılmış saydan fərqli olması” və “mal və xidmətlərin səhv təsvir

olunması daxildir.

Bu cür idxal/ixrac əməliyyatlarının əsas məqsədi yalançı və ya təhrif edilmiş ixrac/idxal əməliyyatları adı altında pul vəsaitlərini bir ölkədən digərinə köçürmək və bununla da pulun izini itirməkdir.

İdxal qiymətlərinin şişirdilməsi və ya ixrac qiymətlərinin azaldılması metodu, malların və ya xidmətlərin qiymətlərinin təhrif edilməsi ilə həyata keçirilir. Məsələn, mal və xidmətlərin bazar dəyərindən yüksək qiymətə idxal edilməsi, əlavə dəyərin ixracatçı-ölkəyə köçürülməsinə imkan verir. Eyni şəkildə, bazar dəyərindən aşağı qiymətə ixrac edilməsi, əlavə dəyərin idxalçı-ölkəyə köçürülməsinə şərait yaradır, çünki həmin mallar sonra bazarda orta bazar qiymətinə satılır. **Eyni göndərmə üçün bir neçə dəfə hesab-faktura təqdim edilməsi** metodunda, eyni mallar və ya xidmətlər bir neçə ödənişin əsaslandırılması üçün istifadə olunur.

3) KYC (Know Your Customer) siyasəti nədir və bu siyasətin mənimsənilməsi niyə önəmlidir?

"Öz müştərini tanı" (KYC) siyasətinin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi öhdəlik daşıyan şəxslərin hüquqi və işgüzar nüfuzun zədələnməsi ilə nəticələnən risklərdən, eyni zamanda əməliyyat risklərindən qorunmasına xidmət edir. KYC siyasətinin "müştəri qəbulu siyasəti", "müştərinin eyniləşdirilməsi və verifikasiyası", "risklərin idarə edilməsi" və "hesabların davamlı monitorinqi" formasında 4 əsas komponenti var.

Müştəri qəbulu siyasəti çərçivəsində öhdəlik daşıyan şəxs ƏL/TMM riskləri baxımından hansı müştərilərlə işgüzar münasibətin yaradılmasının məqbul olduğunu müəyyən edir (customer onboarding). **Müştərinin eyniləşdirilməsi və verifikasiyası** vasitəsilə isə müştərinin və benefisiar mülkiyyətçinin kimliyinin müəyyən və təsdiq edilməsi həyata keçirilir. Bu, hüquqi şəxslər üçün daha çətin ola bilər, çünki prosesin yekununda fayda götürən fiziki şəxsi müəyyən etmək lazımdır.

Risklərin idarə edilməsi komponentindən istifadə edilməklə müştəri haqqında toplanan məlumatlar əsasında risk profili formalaşdırılır və müştərilər

yüksək, orta və aşağı riskli qruplara bölünərək dərəcələndirilir. Müştərinin aid olduğu qrupa müvafiq olaraq olaraq, onlara fərqli eyniləşdirmə və verifikasiya tədbirləri tətbiq edilir. Hesabların davamlı monitorinqi isə müştəri əməliyyatlarının müştərinin profilinə uyğunluğunu yoxlamaq üçün əməliyyatların davamlı təhlilini və risk dərəcəsinə görə monitorinqin intensivliyini ehtiva edir. Bu komponentlər öhdəlik daşıyan şəxslərin hüquqi və əməliyyat risklərini minimuma endirmək və işgüzar nüfuzunu qorumaq üçün vacibdir.

4) Çirkli pulların leqallaşdırılmasına qarşı mübarizədə xüsusi indikatorların rolu nədən ibarətdir?

ƏL/TMM-ə qarşı mübarizədə **xüsusi indikatorlar**, maliyyə sistemində şübhəli əməliyyatları aşkarlamaq və lazımi tədbirlər görmək üçün istifadə olunur. Bu indikatorlar, adi maliyyə əməliyyatlarından fərqlənən və şübhə doğuran əməliyyatları müəyyən etməyə imkan verir. Şübhəli əməliyyatların aşkarlanması meyarlarının müəyyən edilməsi prosesi cinayətkarların qanuni əməliyyatları imitasiya etməsi səbəbindən metodoloji çətinliklərlə üzləşir. Ümumiyyətlə indikatorların şübhə aspektindən standart xarakteristikası yoxdur. Yəni bir əməliyyat müxtəlif faktorlardan, işin faktiki hallarından asılı olaraq şübhəli də ola bilər şübhəli olmayada bilər, bunun üçün vahid reseptimiz yoxdur. Ümumiyyətlə qeyri-adi olaraq mürəkkəb və iri həcmli, iqtisadi cəhətdən qeyri-rasional əməliyyatlar şübhəli sayılır və öhdəlik daşıyan şəxslərə əməliyyatları qiymətləndirmək üçün istiqamət verir.

5) Yeni dövrün trendi olan kriptovalyutalar çirkli pulların yuyulması vasitəsi kimi çıxış edirmi? Əgər elədirsə, bununla mübarizədə hansı mexanizmlər işlənilir?

Kriptovalyutalar son illərdə ƏL/TMM aləti kimi ciddi potensial təhdidlərdən biri olaraq qiymətləndirilir. Onların yüksək anonimlik səviyyəsi, qlobal əlçatanlıq və tənzimləmə boşluqları bu valyutaların qanunsuz maliyyə

əməliyyatlarında istifadəsinə səbəb ola bilər. Müəyyən edilmiş risklərdən ən əsaslarından biri internet üzərindən virtual aktivlər ilə aparılan əməliyyatların yüksək anonimliyi ilə seçilməsidir ki, bu da əməliyyatlarda iştirak edən şəxsləri və vəsaitlərin mənbəyini müəyyən etməyi çətinləşdirir. Bu təhdidlərə qarşı mübarizə mexanizmləri çərçivəsində Maliyyə Fəaliyyət Task Qrupu (FATF) tərəfindən müəyyən edilmiş tövsiyələrə əsasən, **Virtual Aktivlər üzrə Xidmət Təminatçıları (VAXT)** üçün müvafiq tənzimləmə və nəzarət mexanizmləri yaradılmışdır. Bu tənzimləmələrə VAXT-ların qeydiyyatı, müvafiq lisenziyaların alınması və müntəzəm nəzarət daxildir. ƏL/TMM tədbirləri çərçivəsində **KYC (“Öz müştərini tanı” siyasəti) və CDD (Müştəri uyğunluq tədbirləri) proseslərinin gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.** VAXT-lar müştərilərinin kimliyini təsdiqləməli, onların fəaliyyətini izləməli və şübhəli əməliyyatları aidiyyəti orqanlara bildirməlidir. Hazırda 2023-cü ilin Fevralında qüvvəyə minmiş yeni preventiv qanunla VAXT-lar öhdəlik daşıyan şəxs hesab olunur və onların fəaliyyəti ilə bağlı institusional nəzarət mexanizmləri qurulmaqdadır.

6) Komplayens proqramı barədə məlumat verə bilərsinizmi? Şirkətlərin fəaliyyətində bu proqramların önəmi nədən ibarətdir?

Komplayens proqramı öhdəlik daşıyan şəxslər tərəfindən cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə üzrə daxili nəzarət və müdafiə alətidir. ƏL/TMM üzrə beynəlxalq standartlar və ondan irəli gələn mövcud qanunvericilik tələb edir ki, öhdəlik daşıyan şəxslər elə bir daxili nəzarət sistemləri qursunlar ki, cinayətkarlar, əmlakı leqallaşdıran və terror fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər maliyyə sistemindən sui-istifadə etməsinlər, bu sistemdən istifadə edib maliyyə əməliyyatları apara bilməsinlər, habelə maliyyə əməliyyatlarına dair elə

bir hesabatlıq sistemi qurulsun ki, dövlət və hüquq-mühafizə orqanları, cinayət yolu ilə əldə olunmuş vəsaitlərlə hər hansı əməliyyat həyata keçirildikdə bu barədə məlumatlı olsunlar.

ƏL/TMM üzrə siyasət, **“daxili prosedurlar və nəzarət sistemi”, “komplayens üzrə məsul şəxs və onun müəyyən olunmuş icra funksiyası”, “işçilərin davamlı təlim proqramı” və “proqramın effektivliyini yoxlamaq üçün müstəqil audit mexanizmi”** kimi 4 sütun üzərində inşa edilməlidir. Bundan əlavə, komplayens proqramı təşkilat daxilində dürüstlük və etik davranış mədəniyyətini təşviq edir.

7) Maliyyə monitorinqi xidməti və hüquq mühafizə orqanları çirkli pulların leqallaşdırılmasına qarşı mübarizədə hansı formada əməkdaşlıq aparırlar?

Ümumilikdə, Maliyyə Monitorinqi Orqanları (MMO) bilavasitə ölkədaxili və beynəlxalq əməkdaşlıq sferasında fəaliyyət göstərdiyi üçün onun fəaliyyəti digər dövlət orqanlarından fərqlənir. MMO-lar müstəqil olaraq fəaliyyət göstərərək maliyyə sistemi ilə hüquq mühafizə sistemi arasında bir “bufer” rolunu oynayır və maliyyə institutları ilə HMO-ları arasında məlumat axışını təmin edir. MMO-nun əsas funksiyaları maliyyə institutlarından və qeyri maliyyə institutları və peşəkarlarından PL/TM şübhəsi olan məlumatların toplanmasından, təhlildən və bu təhlilin nəticələrinin HMO-na təqdim edilməsindən ibarətdir. Bu fəaliyyət MMO və HMO-ları arasında davamlı əməkdaşlıq və məlumat mübadiləsi şəraitində həyata keçirilir. MMO həmçinin EGMONT qrupu çərçivəsində xarici ölkələrdəki tərəfdaşlarından maliyyə xarakterli məlumatları alıb emal edərək HMO-na ötürür və bununla da xarici elementli cinayət işlərinin istintaqında HMO-na əməliyyat dəstəyi verir.



Şəlalə Vəliyeva

Şəlalə Vəliyeva karyerasını Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyində diplomat kimi başlamışdır. İlk diplomatik uzunmüddətli ezamiyyəti Azərbaycan Respublikasının ABŞ-dakı Səfirliyinə siyasi məsələlər üzrə olmuşdur. Daha sonra BMT-nin İnkişaf Proqramının Nyu-Yorkdakı baş qərargahında hüquq ofisində çalışmışdır. Şəlalə Vəliyeva hazırda Amerikan Universiteti Vaşinqton Hüquq Kollecinə Hüquq elmləri üzrə doktorantura pilləsində təhsil alır və eyni zamanda Kollecdə işləyir. Dissertasiya mövzusu yarımkəçirici sənayesinin ixrac nəzarəti qaydaları və təchizat zəncirlərinin yenidən təşkilində ticarət hüququnun tənziqlənməsi ilə bağlıdır. Kollecdəki işinin isə əsas funksiyalarından biri Amerikan Universiteti Vaşinqton Hüquq Kolleci ilə ADA Universitetinin Hüquq Məktəbi arasında imzalanmış Memoranduma əsasən hüquq təhsili üzrə əməkdaşlığı koordinasiya etmək və inkişaf etdirməkdir.

1. Ticarət və investisiya hüququnda yeni tendensiyalar barədə məlumat verə bilərsinizmi?

Ticarət hüququ və investisiya hüququ bir-birinə bağlı, eyni zamanda bir-birindən fərqli sahələrdir. Hazırda Amerikada bu iki sahə sürətlə inkişaf edir və müxtəlif istiqamətlər üzrə şaxələnir.

Beynəlxalq ticarət hüququ qlobal, regional və ikitərəfli ticarət münasibətlərinin hüquqi aspektlərini tənziqləyir. Bugünlərdə ənənəvi ticarət hüququ ilə yanaşı texnologiyanın inkişafı ilə elektron ticarətin hüquqi tənziqlənməsi də inkişaf edir. Dissertasiyanın əsas mövzusu da ticarət hüququ və texnologiya üzərindədir. İxrac nəzarəti və təchizat zənciri prosesini yaxşı anlamaq üçün mühəndisliyin bəzi hissələrini öyrənmək məcburiyyətindəyəm. Ticarət hüququnun hər bir sahəsi o qədər genişdir ki, ekspertlər belə kiçik sahələr üzrə ixtisaslaşır. Məsələn, antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri ilə məşğul olan hüquqşünasla ixracat hüququ və sanksiyalar ilə məşğul olan hüquqşünaslar fərqlidir və fərqli departamentlərdə çalışır. ABŞ-da bu təcrübə çox genişdir.

Azərbaycan qanunvericiliyində müvafiq olaraq sadaladığım istiqamətlərlə bağlı qanunlar mövcuddur. Məsələn, Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında və İxrac nəzarəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunları var.

İnvestisiya hüququ isə beynəlxalq və ya transsərhəd investisiyalarının düzənlənməsi üçün istifadə olunan hüquqi qaydaları və müəyyənləşdirilmiş rejimləri araşdırır. Bu rejimlər özəl tərəflərin, milli hökumətlərin və beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq sərmayələri təşviq etmək və qorumaq üçün tətbiq etdiyi mexanizmləri (məsələn, müqavilə zəmanətləri, risk sığortası və ikitərəfli və ya çoxtərəfli investisiya müqavilələri) müzakirə edir.

Bu cür investisiyaları tənzimləmək və ya formalaşdırmaq üçün müqavilələr, qanunlar, beynəlxalq normativ əsaslar və yumşaq hüquq alətləri kimi vasitələr yer alır.

Təbii ki, ticarət və investisiya münasibətlərin qurulmasına və inkişaf etdirilməsində öncəliklə diplomatiyanın böyük rolu var. Bu münasibətləri sağlam və davamlı saxlamaq üçün isə müvafiq hüquq normalarına ehtiyac var. Hüquqi tənzimlənmə nə qədər aydın və detallı olarsa, tərəflər arasında yaran biləcək mübahisələrin həlli o qədər asan olar.

2. Dövlətlər xarici investisiyanın ölkəyə cəlb olunması üçün qanunvericilikdə hansı reformasiyalar edə bilirlər? Həmçinin bununla bağlı ABŞ təcrübəsini də oxucularımızla bölüşsəniz, çox xoş olardı.

İlk olaraq qeyd edim ki, xarici investisiyaların iki əsas növü var: Birbaşa Xarici İnvestisiyalar və Portfel İnvestisiyaları. Bu hissədə birbaşa xarici investisiyaların üzərində dayanmaq istəyirəm. Qısa olaraq portfel investisiyaları haqqında deyim ki, portfel investisiyalar bir şirkətin səhmlərinin xarici şirkət tərəfindən satın alınmasıdır. Yəni, xarici portfel investisiyaları, bir ölkənin maliyyə sənədlərinə, məsələn, hissə sənədlərinə vəsait qoymaq deməkdir. Bu, başqa bir ölkədəki insanlar və şirkətlərin qısa müddətli investisiyalarıdır. Xarici hissə sənədlərin alınması və ya xarici şirkətlərin borc sənədlərinin satın alınması bu investisiyalara misal ola bilər.

Birbaşa Xarici İnvestisiyalar isə geniş və uzunmüddətlidir. Ölkələrin xarici investiyalarda maraqlı olmasına məqsədlərin sırasına iqtisadiyyatın inkişafı, xarici ticarət, qlobal təchizat zəncirlərinin möhkəmləndirilməsi daxildir.

Hər bir ölkənin xarici investiyalar ilə bağlı qanunvericiliyi və tələbləri fərqli ola bilər. Buna səbəblərdən biri milli təhlükəsizlik maraqlarıdır. Ümumilikdə isə şirkətlər investisiya edəndə investisiya etmək istədiyi ölkənin resurslarını, maliyyə vəziyyətini, borcları ödəmək qabiliyyətini, siyasi və sosial amilləri, istehlak bazarının ölçüsünü, eləcə də bazarın əhatə dairəsini, yerli və beynəlxalq hüquqi tənzimləmələri araşdırırlar. Son zamanlarda iqlim dəyişmələri və ekoloji problemlər investisiyalar üçün risklər sırasına daxil olmuşdur.

ABŞ-da Birbaşa Xarici İnvestisiyalar ilə bağlı tənzimləmələrə gəldikdə burda bir çox qurumlar iştirak edir və rol oynayır. ABŞ Xarici İnvestisiyalar üzrə Komitəsi (Committee on Foreign Investment in the United States - CFIUS) xarici investisiyaları idarə etmək üçün mövcud olan yeganə vasitələrdən biridir. Lakin Komitənin məhdud yurisdiksiyasını nəzərə alaraq milli təhlükəsizliyin qorunmasında qismən təsirli olduğu üçün həssas texnologiyaların qorunması üçün nəzərdə tutulmamışdır. Bundan irəli gələrək, xarici investisiyaların tənzimlənməsi ixrac nəzarət hüququ sıx bağlıdır. İki qanun xarici investisiyalar və ixrac nəzarəti arasında qarşılıqlı əlaqəni təhlil edir: Xarici İnvestisiya Riskinin Baxılmasının Modernləşdirilməsi Aktı (Foreign Investment Risk Review Modernization Act - FIRRMA) və İxrac Nəzarəti İslahatları Aktı (Export Control Reform Act – ECRA). Ümumiyyətlə, ABŞ-da xarici investisiya olduqda investor kimdir, investisiyanın məqsədi nədir, investisiyanın hədəfi nədir, investor nə əldə edir, investor nə töhfə verir suallarına aydın cavab gözlənilir.

3. İnvestisiya risklərinin qarşısının alınması üçün hansı hüquqi alətlər inkişaf etdirilməkdədir?

Hüquqi tənzimləmə baxımdan bəzi ölkələr alternativ sistem yaratmışdır. Məsələn, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində yaradılmış Dubai Beynəlxalq Maliyyə Mərkəzi və Dubay Beynəlxalq Arbitraj Mərkəzi, Qazaxstanda yaradılmış Astana Beynəlxalq Maliyyə Mərkəzinin (ABMM) tərkibindəki Məhkəmə və Beynəlxalq Arbitraj Mərkəzi xarici investorlar üçün əlavə şərait yaradılmışdır. ABMM Məhkəməsinin yerli məhkəmələrdən fərqi odur ki, ölkədə əsasən kontinental hüquq sisteminin olmasına baxmayaraq investorlar üçün əlavə olaraq presedentlərə əsaslanan ümumi hüquq sistemi yaradılmışdır. Çünki beynəlxalq arbitraj məsələləri ümumi hüquqa əsaslanır, bu da müxtəlif hüquq sistemlərindən gələn investorlar üçün məsələni daha asanlaşdırır.

Arbitraj məsələlərinə gəldikdə bildiyimiz kimi Arbitraj haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2024-cü il 25 yanvar tarixində qüvvə minmişdir. Bu qanunun bir çox müddəaları geniş şəkildə qəbul edilmiş BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyasının (UNCITRAL) Arbitraj Qaydaları modelinə əsaslanır. Məsələn, maddə 4.6.- da deyilir ki, “bu Qanunun tənzimləmə predmetinə aid olan, lakin birbaşa həllini tapmayan məsələlər arbitrajın əsaslandığı ümumi prinsiplərə uyğun həll olunmalıdır.” Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dünyada arbitraj proseslərinin əksəriyyəti üçün ümumi olan təcrübəni qəbul edir və yeni qanunla öz hüquq sisteminə inteqrasiya edir.

Universitetlərdə də investisiya mübahisələrinin effektiv tənzimlənməsi və öyrənilməsi üçün xüsusi proqramlar və mərkəzlər yaradılır, hüquq fakültəsində oxuyan tələbələr arasında yarışmalar və beynəlxalq simpoziumlar keçirilir.

Amerikan Universitetinin Vaşinqton Hüquq Kollecinə hər il həm ingilis, həm də ispan dilində bu cür yarışmalar keçirilir və ABŞ-ın digər ştatları və digər ölkələrdən komandalar gələrək yarışirlar. İki ildir ki, həmin yarışmalarda arbitr rolunda çıxış edirəm.

4. Elektron ticarət bazar mühitində rəqabətə necə təsir edir? Sizcə, yaxın gələcəkdə elektron ticarət ənənəvi ticarəti tamamilə əvəz edə bilirmi?

Elektron ticarət böyük bizneslərin üstünlük təşkil etdiyi yerlərdə kiçik və orta bizneslərin inkişaf etməsi və üzə çıxması üçün birmənalı imkanlar yaradıb. Rəqabətə təsiri üçün bir neçə amil mövcuddur. Məsələn, elektron ticarət bir platformada istehlakçılara məhsul və xidmətləri müqayisəli şəkildə görməyi asanlaşdırır və burada satıcılar arasında qiymət rəqabəti yaranır. Bugün hamımız onlayn platformalardan digər ölkələrdən məhsullar alırıq. Yəni, elektron ticarət coğrafi maneələri tam olmasa da, müəyyən qədər qaldırır. Burada artıq eyni məhsul üzrə milli bazar ilə xarici bazar arasında rəqabətə yaradır. Bu prosesin müsbət tərəfi odur ki, məhsul və xidmətlərdə innovasiyalar və keyfiyyət artır. İxracat prosesinə gəldikdə isə elektron ticarət xərclər azalda bilər, bu da rəqiblərin rotasiyanı artırmasına səbəb ola bilər. Halbuki, tam olaraq ənənəvi ticarəti tamamilə əvəz edəcəyinə inanmıram. Bəsit misal olaraq kitabı götürək – hər iki versiyanın həm fiziki kitab, həm elektron kitabın olması önəmlidir. Çünki oxuyucuların yaş kateqoriyaları, xarakteri, oxumaq üçün istifadə etdiyi metodologiyası fərqlidir. Yəni müştərilər fərqlidir.

5. Rəqəmsal ticarətin və transsərhəd əməliyyatların artmasını nəzərə alaraq elektron ticarətlə bağlı beynəlxalq ticarət qaydalarının harmonizasiyası zamanı hansı çətinliklər və imkanlar yaranır?

Elektron ticarətin verdiyi üstünlüklərlə yanaşı bir çox hüquqi problemlər də yaradır. Məsələn, onlayn məxfilik, əqli mülkiyyət hüququnun qorunması, vergi, kiber cinayətlər, maliyyə əməliyyatları, icazəsiz olaraq məhsulların yenidən satılması, onlayn ödənişlər, müəllif hüquqlarının qorunması və digər bir çox məsələlər.

Transsərhəd elektron ticarət gömrük, vergilər və ticarət müqavilələrini əhatə edən tənzimləyici maneələr şəklində əhəmiyyətli bir maneə ilə qarşılaşa bilər. Bu problemlər çoxşaxəlidir və beynəlxalq ticarətlə məşğul olan müəssisələrin əməliyyatlarına və uğurlarına dərin təsir göstərə bilər.

Məsələn, Avropa Birliyində satış etmək istəyən Amerika elektron ticarət şirkəti ətraflı sənədləşdirmə və Avropa İttifaqı qaydalarına uyğunluq tələb edən gömrük prosedurları ilə üzləşir. Avropa İttifaqının müxtəlif ƏDV sistemi kimi vergi qaydaları, xüsusilə rəqəmsal məhsullar üçün mürəkkəblik əlavə edir. ABŞ və AB arasında ticarət müqavilələri də idxal/ixrac şərtlərinə təsir göstərir.

Bu maneələrin öhdəsindən gəlmək üçün şirkətlər transsərhəd ticarəti tənzimləyən daha sadə, standartlaşdırılmış qaydaları müdafiə etmək üçün sənaye qrupları, hökumətlər və beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq edə bilər.

6. Elektron ticarətin qorunmasında kibertəhlükəsizliyin rolu nədən ibarətdir?

Sürətlə inkişaf edən bir mühitdə, dövlətlərin kiber mühitdə davranışını tənzimləyən hüquqi və siyasi parametrlərin daxili və beynəlxalq səviyyədə inkişaf etdirməsinə baxmayaraq təhlükələr hələ də mövcuddur. Kibertəhlükəsizliklə məşğul olan hüquqşünaslar kiber əməliyyatların qanuniliyini nəzərdən keçirir və bu əməliyyatlardan irəli gələn yerli və beynəlxalq mürəkkəb halları həll etməyə çalışırlar. Elektron ticarətdə kibertəhlükəsizlik ilə bağlı yaranan əsas hallar skamlar, saxtakarlıq, hakerlər tərəfindən məlumatların pozulması və digər kiber cinayətlər daxildir. Elektron ticarət saytları çoxlu sayda şəxsi və maliyyə məlumatlarına görə kibercinayətkarlar üçün əsas hədəflərdir. Məlumatların pozulması biznes əməliyyatlarını poza və əhəmiyyətli maliyyə itkilərinə səbəb ola bilər və müştərilərin etibarını sarsıda bilər. Bu cür pozuntuların bərpası baha başa gəlir. Məsələn, 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının başlaması və onlayn satışların artması elektron ticarəti artırmış, bununla yanaşı saxtakarlıqların da sayı artmışdır. 2024-cü ildə əldə edilən statistikaya əsasən elektron ticarət şirkətlərinin hər il saxtakarlıqdan 48 milyard dollar itirdiyi təxmin edilir. Saxta sifarişlərdə hər 100 dollar biznesə 207 dollar itki ilə nəticələnir. Elektron ticarət alıcılarının 25%-i məhsulu saxlamağı planlaşdırsalar da, pulun geri qaytarılmasını istəyirlər. Elektron ticarət istehlakçılarının 43%-i ödəniş saxtakarlığının qurbanı olub. Bu baxımdan, güclü kibertəhlükəsizlik sistemini tənzimləyən yerli və beynəlxalq hüquqi sənədlərin yaradılması vacibdir. Misal olaraq, Avropa İttifaqında Ümumi Məlumatın Mühafizəsi Qaydaları (General Data Protection Regulation - GDPR) mövcuddur. Bu sənəd geniş şəkildə fərdlərin hüquqlarını özündə əks etdirir.

Bir çox şirkətlər saytlar, onlayn xidmətlər, mesajlaşma üçün çatlar yaratdıqda qeyd etdiyim qaydalara qoşulurlar ki, bu da müştərilərin fərdi məlumatların hüquqi qorunmasına yardımçıdır.

7. Nəşrlərinizdən biri olan "Qadın Hüquqları üzrə Bələdçi" qadınların müxtəlif hüquqlarını əhatə edir, bunlarla yanaşı tədqiqat işinizdə "Women inside Trade" ilə qadınların səlahiyyətlərinin artırılmasına töhfə vermək üçün əməkdaşlıq etmişiniz. Bəs sizcə qadın investorların sayı qənaətbəxşdirmi? Deyilsə, problemin həllini nədə görürsünüz?

Universiteti bitirdikdən sonra və diplomatik xidmətə daxil olmamışdan öncə iki böyük layihənin iştirakçısı olmuşam. Birincisi Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi və Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin dəstəyi ilə dərc edilən müəlliflərdən biri və layihə rəhbəri olduğum "Qadın Hüquqları üzrə Bələdçi" kitabı olmuşdur. İkincisi isə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin dəstəyi ilə müəllif olduğum "Məktəblilər üçün siyasi və hüquqi terminlər lüğəti" kitabını yazmaq və layihəni idarə etmək olmuşdur. Bu layihələrin məqsədi o idi ki, sadə dildə müvafiq auditoriyaya hüququ və onun mexanizmlərini anlatmaqdır. Hər iki layihə ölkədə böyük uğur qazanmış və Azərbaycanın regionları üzrə paylanaraq təlimlərdə vəsait kimi istifadə olunmuşdur.

"Women inside Trade" (Qadın Ticarətdə) təşkilatı Braziliyada yaradılmışdır və hazırda genişlənməkdədir. Azərbaycandan qatılan ilk üzvəm. Təşkilatın məqsədi beynəlxalq ticarətin müxtəlif sahələrinə daha çox qadının daxil edilməsini təşviq etməkdə, beynəlxalq ticarətdə təcrübə mübadiləsi və müvafiq mövzularda

müzakirələr aparmaq üçün müxtəlif karyera mərhələlərində olan, Braziliyada və xaricdə çalışan akademik, dövlət və özəl sektordan olan qadınları bir araya gətirməkdir. Biz getdikcə daha inklüziv mühitə töhfə vermək və cəmiyyətin bütün sahələrində qadınların iştirakını genişləndirmək istəyirik.

Hazırda qadın investorların sayı ildən ilə artmaqdadır. Mənim müşahidəm odur ki, ticarət və investisiya hüquqşünasların arasında əvvəllər qadınların sayı azlıq təşkil edib. İndi isə belə deyil. Bu sahələrə maraq günü gündən artır. İşlədiyim universitetdə də ticarət hüquq üzrə proqram Vaşinqtonda ən güclü proqramlardan biri hesab olunur və təcrübəli hüquqşünaslar tələbələrə dərs deyir.

8. ABŞ-da təhsil imkanları barədə də bir qədər məlumat almaq istərdik. Sizcə, Amerikanı Avropa təhsil sistemindən fərqləndirən və üstün edən əsas faktorlar nələrdir?

Fərqləri tam demək çətin olar. Avropada (Niderlandda) on il öncə iki aylıq intensiv təhsil almışam və çox razı qalmışdım. Həmin vaxtı professorlarla müzakirə etdiyimiz məsələlər hazırda gündəmədədir. ABŞ-da isə həm hüquq üzrə magistr təhsili almışam, həm də doktorantura pilləsində təhsil alıram, bu baxımdan təcrübəm genişdir. Avropa təhsili ilə ABŞ arasında əsas fərq metodologiya və həcmdə ola bilər. ABŞ universitetləri nəhəng, çoxmillətli və bizə verilən oxu materiallarının həcmi böyükdür. Hüquq təhsilində əsas fərq odur ki, Amerikada hüquq təhsili magistr dərəcəsidir. Yəni, hüquq təhsili almaq istəyənlər ilk olaraq istənilən sahədə bakalavr pilləsini bitirməlidir. Daha sonra LSAT imtahanında keçərək hüquq doktoru (Juris Doctor - JD) dərəcəsinə qəbul oluna bilər. Proqram 3 və ya 4 illikdir. Öz ölkələrində hüquq üzrə bakalavr dərəcəsi alan xarici tələbələr isə bir illik hüquq üzrə magistratura (LLM) dərəcəsinə də qəbul oluna

bilər. Bildiyimiz kimi, ABŞ-da ümumi hüquq sistemidir. Lakin Amerika hüquq sistemində presedentlərlə yanaşı, məcəllələr də mövcuddur. Məcəllələr burda ikinci dərəcəli resurs hesab olunur - üstünlük müvafiq hallarla bağlı ABŞ məhkəmələrində qəbul edilmiş qərarlar, yəni presedentlərdir. Hüquq təhsilinin sonuncu mərhələsi doktorantura pilləsidir. Bu dərəcəyə JD və ya LLM bitirdikdən sonra qəbul almaq mümkündür. Bizim universitetdə doktoranturaya hər il ən çox 3-4 tələbə qəbul ala bilir. Eyni zamanda, Amerikada hüquq üzrə təhsil alan tələbələr ikili diplom proqramına qoşularaq təhsillərinin müəyyən hissəsini Avropa ölkələrində də almağa üstünlük verirlər. Bu onlara fərqli təcrübə qazandırır. Ümumiyyətlə tələbələr ixtisaslaşmaq istədiyi sahə üzrə və istənilən ölkə üzrə müvafiq seçimlərini edə bilirlər. Amerikada bir hüquq sahəsinin yükü, oxu materialları o qədər çoxdur ki, hüquqşünaslar spesifik və dar sahə üzrə ixtisaslaşırlar. Hətta hüquq sahələrinin özlərində belə ixtisaslaşmalar var. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, ticarət hüququnun ixrac nəzarəti, antidempinq, elektron ticarət, beynəlxalq ticarət hüququ və digər sahələri mövcuddur. Bu sahələr üzrə hüquqşünaslar da müvafiq olaraq bölünürlər.



Nərgiz Kazımova

Bakı Dövlət Universitetindən hüquq üzrə bakalavr (2007) və Kommersiya hüququ üzrə magistr dərəcələri (2009) ilə fərqlənmə ilə məzun olmuş, Şotlandiyanın Edinburq Universitetində Beynəlxalq Kommersiya hüququ üzrə magistr dərəcəsi (2016) almışdır. 2023-cü ildə Duke Law Merit Təqaüdü ilə təltif edilməklə Duke Universitetinin Hüquq Məktəbindən hüquq üzrə magistr dərəcəsi ilə məzun olmuşdur. Əlavə olaraq Duke Universitetində Əqli Mülkiyyət, Elm və Texnologiya hüququ proqramı üzrə Sertifikat əldə etmişdir. Hal-hazırda Duke Universitetində Data tənzimlənməsi və Süni intellekt hüququ üzrə Tədqiqatçı olaraq çalışmaqda yanaşı, Vaşinqtonda kiber təhlükəsizlik və məxfilik sahəsində ixtisaslaşmış ZeroDay hüquq firmasının Hüquqşünası olaraq çalışır. Karyerası boyunca De Novo Advisors MMC-də Baş Hüquqşünas və Dentons Europe (Mərkəzi Asiya) şirkətində Hüquqşünas kimi vəzifələrdə çalışmışdır. Müxtəlif yerli və beynəlxalq şirkətlərə tənzimləyici məsələlər, məxfilik, texnologiya və kommersiya hüququ sahələrində məsləhət vermişdir. O, həmçinin məlumat idarəçiliyi, kibertəhlükəsizlik, fərdi məlumatlar və məxfilik mövzularında bir neçə məqalə dərc etmiş və bu mövzularda seminar və vebinarlarda çıxışlar etmişdir.

1) Müəlliflik hüququ, patent və əmtəə nişanı arasında fərqlər nədən ibarətdir?

Müəlliflik hüququ yazılar, musiqilər, rəsmlər və s. kimi elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin mühafizəsi ilə bağlı hüquqdur. Bu hüquq əsər yaradıldığı andan avtomatik olaraq yaranır və müəllifin ömür boyu və əlavə olaraq müəyyən müddət (Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə əsasən bir qayda olaraq müəllifin ölümündən sonra 70 il ərzində) davam edir.

Patent ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunəsinin mühafizəsi üçün verilir. Patent sahibinə müəyyən müddət ərzində (Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə əsasən iddia sənədinin verildiyi andan ixtira üçün 20 il, faydalı model və sənaye nümunəsi üçün 10 il ərzində) ixtiranın eksklüziv istifadəsi və yayılması hüququ verir.

Əmtəə nişanı: Malların və ya xidmətlərin digərindən fərqləndirilməsinə xidmət edən işarə, ad və ya loqodur. Əmtəə nişanları qeydiyyatla mühafizə olunur.

2) Ənənəvi əqli mülkiyyət hüququ insan yaradıcılığı ilə ərsəyə gələn məhsulları mühafizə edir. Bəs süni intellekt tərəfindən yaradılan məhsullar barədə bu hüquqların gələcəkdə təmin oluna biləcəyini deyə bilərikmi?

Ənənəvi əqli mülkiyyət hüququ insan yaradıcılığı ilə bağlıdır. Hal-hazırda süni intellekt tərəfindən yaradılan məhsulların hüquqi statusu isə mübahisəlidir. Bu sahədə çox müzakirə edilən nümunələrdən biri Stephen Thaler-in işi ilə bağlıdır. Stephen Thaler, süni intellekt yaratma sistemi olan DABUS vasitəsilə iki ixtira yaratmış və bu ixtiralar üçün patent əldə edilməsi üçün müvafiq müraciətlər etmişdir. Thaler, bu müraciətlərdə ixtiraçı olaraq DABUS-u göstərmiş və süni intellekt

tərəfindən yaradılan ixtiraların da patentlə qorunmasını tələb etmişdir. Bu məsələ bir çox ölkədə dərin müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bir çox ölkələr, o cümlədən ABŞ Patent və Əmtəə nişanı Ofisi (USPTO) bu müraciəti rədd etmiş və yalnız insanın ixtiraçı ola biləcəyini qeyd etmişdir. Thaler v. Vidal (43 F.4th 1207, Fed. Cir. 2022) işində, ABŞ məhkəməsi süni intellektin patent müraciətlərində ixtiraçı kimi tanınmasının mümkün olmadığını qərara almışdır. Thaler v. Perlmutter (CV 22-1564, D.D.C., Aug. 18, 2023) işində də, məhkəmə süni intellekt tərəfindən yaradılan əsərlərin müəlliflik hüququ ilə qorunmadığını qərara almış və yalnız insan yaradıcılığının müəlliflik hüququna uyğun olduğunu vurğulamışdır.

Nəticə olaraq, Thaler işi süni intellekt tərəfindən yaradılan məhsulların əqli mülkiyyət hüququnun gələcəkdə necə təmin ediləcəyi barədə geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu sahədə dəqiq hüquqi qaydaların olmaması yeni qanunvericilik təşəbbüslərinin və beynəlxalq səviyyədə standartların müəyyənləşdirilməsinin vacibliyini göstərir.

3) Şifahi şəkildə ifadə olunan fikirlər, ideyalar da əqli mülkiyyətə daxilirmi? Əgər daxildirsə, bu zaman insanlar əqli mülkiyyət hüquqlarını necə müdafiə edəcəklər?

Şifahi şəkildə ifadə olunan fikirlər və ideyalar ümumiyyətlə müəlliflik hüquq, patent və əmtəə nişanları haqqında qanunvericiliklə qorunmur. Əqli mülkiyyət hüquqları fikirlərin, ideyaların və yaradıcılıq məhsullarının maddi formaya salınmasını tələb edir. Buna baxmayaraq, müəyyən şərtlər daxilində şifahi ifadə olunan fikirlərin qorunması mümkündür. Belə ki, fiziki və ya hüquqi şəxslər digərlərinə bir ideyanı açıqlayarkən, məxfilik müqaviləsi bağlaya bilər. Bu müqavilə vasitəsilə ideyanın üçüncü şəxslərə açıqlanmaması və ya istifadə edilməməsi təmin edilə bilər. Beləliklə, kommersiya sirlərinin bu növ müqavilələr ilə qorunması mümkündür.

4) Süni İntellektin məxfilik hüquqlarına təsiri nədir və bu sahədə hansı qanunvericilik tədbirləri mövcuddur?

Süni İntellektin məxfilik hüquqlarına təsiri geniş müzakirə olunan mövzulardan biridir. Süni İntellekt sistemləri böyük miqdarda fərdi məlumatları emal edir və bu da məxfilik hüquqlarının pozulması riskini artırır. Bu sahədə GDPR və həmçinin ayrı-ayrı lokal qanunvericilik aktları mövcuddur ki, bu da fərdi məlumatların qorunmasını və emal prosesinin şəffaflığını təmin etməyə çalışır.

5) Süni İntellekt texnologiyalarının etik istifadəsi və bu sahədə hüquqi tənzimləmələr nələrdir?

Süni İntellekt texnologiyalarının etik istifadəsi bu sahədə tənzimləmələrin əsas məqsədlərindən biridir. Bu, Süni İntellekt sistemlərinin ədalətli, şəffaf və məsuliyyətli istifadəsini təmin etmək üçün müxtəlif beynəlxalq və milli qanunvericilik tədbirlərini, həmçinin müqavilə münasibətləri ilə tənzimləməni əhatə edir. Avropa Birliyinin Süni İntellekt Aktı bu sahədə mühüm tənzimləmə nümunəsidir.

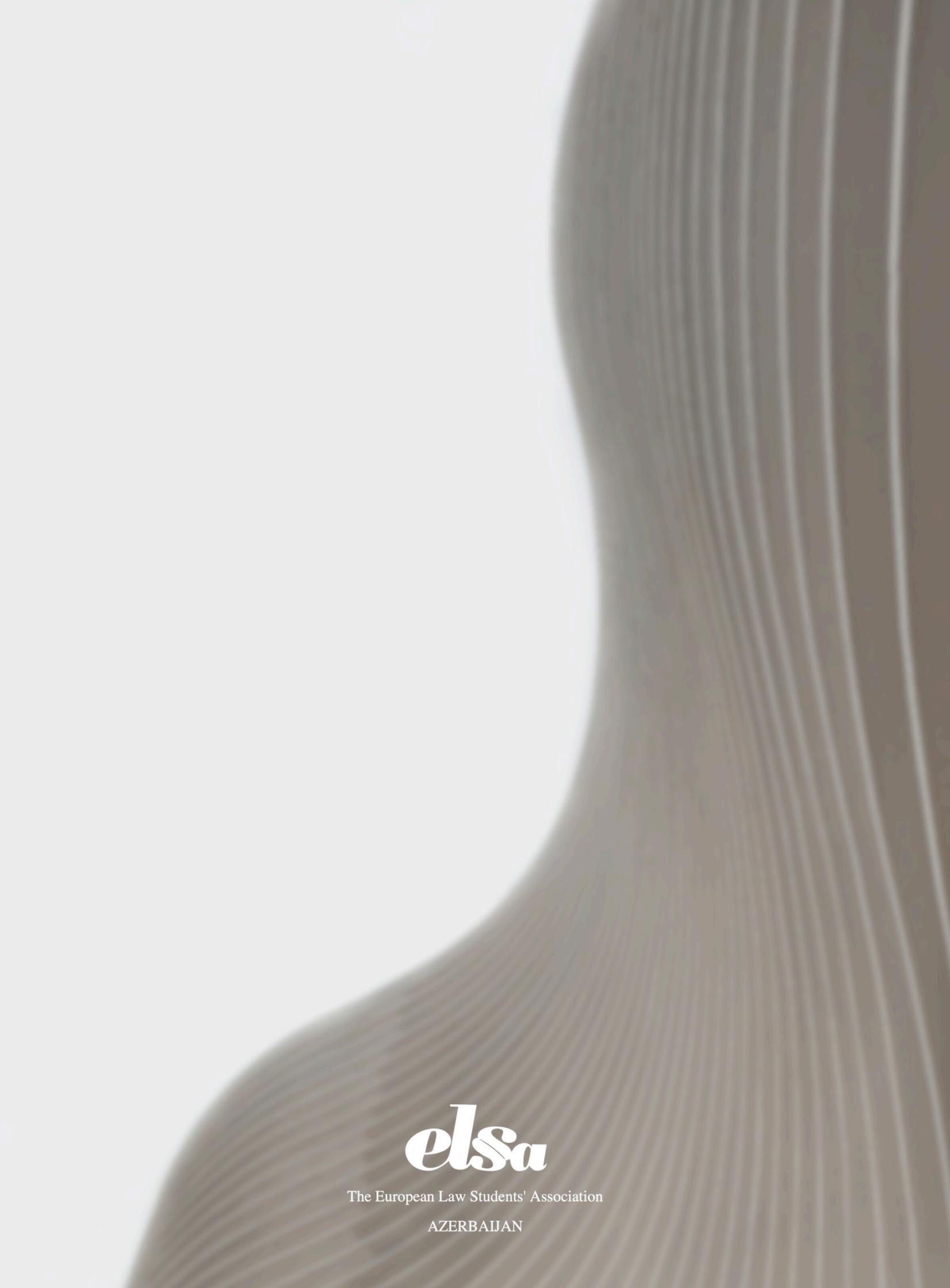
6) Avropa Şurası tərəfindən 21 may 2024-cü il tarixində təsdiq olunan "Süni İntellekt Aktı" (AI act) süni intellektlərə bir çox məhdudiyyətlər gətirilməsini nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, bu məhdudiyyətləri qısaca necə şərh edərdiniz və onlar gələcəkdə süni intellektin inkişafını əngəlləyə bilərmi?

Süni İntellekt Aktı risk qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi, şəffaflıq və məlumatlandırma, insan nəzarəti, məlumatın keyfiyyəti və idarə edilməsi kimi müəyyən məhdudiyyətlər nəzərdə tutur. Bəzi hallarda bu məhdudiyyətlər AI texnologiyalarının inkişafını yavaşlada bilər, çünki tənzimləmələrə uyğunlaşmaq üçün əlavə resurslar və zaman tələb oluna bilər. Lakin, bu məhdudiyyətlər AI texnologiyalarının daha təhlükəsiz və etibarlı şəkildə inkişafını təmin edərək, uzun müddətli

perspektivdə texnologiyanın daha geniş qəbuluna və istifadə olunmasına kömək edə bilər. Bu balans, süni intellektin həm inkişafını, həm də etik və təhlükəsiz istifadəsini təmin etməyə yönəlmişdir.

7) Avropada, eləcə də ABŞ-da master təhsili almısınız. Bəs sizcə, master təhsilini xaricdə davam etdirmək istəyən tələbələr üçün ideal variant hansı ola bilər: Amerika, yoxsa Avropa?

Xaricdə master təhsili almaq istəyən tələbələr üçün ABŞ və Avropa arasında seçim etmək müxtəlif faktorlara bağlıdır. Hüquq üzrə master təhsili almaq istəyən tələbələr üçün ideal variant seçimi şəxsi maraqlara, karyera məqsədlərinə və maliyyə imkanlarına bağlıdır. ABŞ-da təhsil almaq daha geniş resurslar, ixtisaslaşma və qlobal şəbəkə imkanları təqdim edir. Avropa isə hüquq sistemlərinin müxtəlifliyi, mədəniyyət zənginliyi və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr baxımından fərqlənir. Tələbələr bu üstünlükləri nəzərə alaraq, öz məqsədlərinə uyğun qərar verməlidirlər.



elsa

The European Law Students' Association

AZERBAIJAN